

**Het effect van het Fort van de Democratie op het vertrouwen in de
democratie onder jongeren van meerderheidsgroepen en
minderheidsgroepen**

Anne Huijzer

Masterthese
Universiteit van Amsterdam
Faculteit der Maatschappij en Gedragwetenschappen
Programmagroep Sociale Psychologie
Begeleiders: Dr. Bertjan Doosje, dr. Allard R. Feddes
Begeleider Fort van de Democratie: Drs. Jan Durk Tuinier
Studentnummer: 5960274
Datum: juni 2012

Inhoudsopgave

Samenvatting	4
Inleiding	5
- <i>Democratie</i>	5
- <i>Problemen in de democratie</i>	6
- <i>Meerderheidsgroepen en minderheidsgroepen</i>	7
- <i>Meerderheidsgroepen en minderheidsgroepen in Nederland</i>	8
- <i>Spanningen tussen meer- en minderheidsgroepen</i>	9
- <i>Vertrouwen tussen meer- en minderheidsgroepen</i>	11
- <i>Ongelijkheid en onderwijs</i>	11
- <i>Fort van de Democratie</i>	13
- <i>Het huidige onderzoek</i>	14
Methode	16
- <i>Deelnemers</i>	16
- <i>Design</i>	17
- <i>Materiaal</i>	17
- <i>Procedure</i>	19
Resultaten	21
- <i>Controles voorafgaand aan de analyses</i>	21
- <i>Factoranalyse</i>	23
- <i>Hypothese 1</i>	24
- <i>Hypothese 2</i>	31
- <i>Hypothese 3</i>	32
- <i>Hypothese 4</i>	35
- <i>Hypothese 5</i>	37

- <i>Items vertrouwen apart</i>	42
- <i>Identificatie met andere nationaliteit</i>	46
- <i>Meningen over tentoonstelling</i>	48
- <i>Opmerkingen over vragenlijst en tentoonstelling</i>	49
- <i>Correlaties</i>	49
Discussie	51
- <i>Samenvatting en conclusies resultaten</i>	51
- <i>Verklaringen conclusies</i>	53
- <i>Beperkingen onderzoek</i>	57
- <i>Vervolgonderzoek</i>	59
- <i>Consequenties onderzoek</i>	60
- <i>Conclusie</i>	61
Literatuurlijst	63
Bijlagen	67
- <i>Bijlage 1: uitwerking opdrachten</i>	67
- <i>Bijlage 2: vragenlijst</i>	69
- <i>Bijlage 3: opmerkingen over tentoonstelling en vragenlijst</i>	75

Samenvatting

In dit onderzoek is gekeken naar het effect van de tentoonstelling ‘Het Fort van de Democratie’ op het vertrouwen in de democratie onder jongeren van meerderheidsgroepen en minderheidsgroepen. Jongeren die een bezoek aan de tentoonstelling hebben gebracht hebben meer vertrouwen in de democratie dan jongeren die de tentoonstelling niet bezocht hebben. Voor aanvang van de tentoonstelling hebben jongeren boven de 18 jaar van de meerderheidsgroep meer vertrouwen in de democratie dan jongeren boven de 18 jaar van de minderheidsgroep. Na de tentoonstelling is er geen verschil meer in het vertrouwen in de democratie tussen jongeren van de meerderheidsgroep en de minderheidsgroep. De tentoonstelling zorgt er tevens voor dat jongeren van de meerderheidsgroep meer aandacht hebben voor minderheidsgroepen in de democratie.

Inleiding

De meeste stemmen gelden. Dat is een gevleugelde uitspraak die iedereen in Nederland kent. Of het nu gaat om keuzes die in privésferen worden gemaakt of om het kiezen van volksvertegenwoordigers in onze democratie, het principe van “De meeste stemmen gelden” wordt vaak nagestreefd. Er moet gebeuren wat de meerderheid wil, want dat is het meest eerlijk. Maar is dat wel zo eerlijk? Leden van minderheidsgroepen kunnen door dit principe buiten de boot vallen, simpelweg omdat ze in de minderheid zijn. In dit onderzoek wordt daarom bestudeerd of leden van minderheidsgroepen minder vertrouwen hebben in de democratie dan leden van meerderheidsgroepen. Leden van minderheidsgroepen zouden namelijk het gevoel kunnen hebben dat hun stem minder wordt gehoord in de democratie dan leden van meerderheidsgroepen. Het gevoel van gelijkheid wordt hierdoor ondermijnd, terwijl dat wel een ideaal is van de democratie. Er wordt tevens gekeken of de interactieve tentoonstelling ‘Het Fort van de Democratie’ invloed heeft op het vertrouwen in de democratie, omdat deze tentoonstelling de democratische waarden van jongeren probeert te versterken.

Democratie

De manier waarop iemand kan leven in een land wordt voor een groot deel bepaald door de bestuursvorm die dat land heeft. In Nederland leven we in een democratie. Volgens de Rijksoverheid¹ heeft het volk de macht in een democratie. Uiteraard is het onmogelijk om met het hele volk tegelijk een land te besturen. Daarom kiest het volk volksvertegenwoordigers, die het land besturen. Op die manier heeft het volk een indirecte macht: ze besturen het land niet zelf, maar de volksvertegenwoordigers besturen het land naar de wensen van het volk. Naast deze manier van besturen kent de democratie een groot aantal

¹ <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/democratie-en-burgerparticipatie/democratie>

kenmerken, die liggen verankerd in de Grondwet². In de Grondwet staan alle rechten en plichten die een Nederlandse burger of volksvertegenwoordiger heeft. Artikel 1 van de Grondwet zegt bijvoorbeeld dat iedereen recht heeft op gelijke behandeling. Discriminatie is niet toegestaan. Gelijkheid is dus een belangrijk ideaal van de democratie.

Een democratie is succesvoller dan andere politieke systemen, doordat ze streeft naar de bescherming van de gemeenschappelijke goederen, bescherming van de mensenrechten, persoonlijke vrijheid, welvaart en gelijkheid van kansen (Tillie, 2010). Ook maakt een democratie een goede manier van samenleven mogelijk, doordat het politieke systeem uitgaat van sociale rechtvaardigheid, acceptatie van elkaar, geen discriminatie en vrede (De Winter, 2004). Een democratie zou dus alle idealen in zich hebben om te kunnen zorgen voor een goedlopende samenleving, zonder al te grote problemen.

Problemen in de democratie

Helaas zijn er, zelfs in een democratie, toch problemen. Ondanks dat iedereen het gelijke recht heeft om te participeren in de besluitvorming van de volksvertegenwoordiging, pakt dit in de praktijk vaak anders uit. Het gevoel van gelijkheid kan worden ondermijnd doordat sommige mensen meer macht hebben dan anderen (Sommerville, 2011). Hoe groter een groep in de samenleving, hoe meer macht ze kunnen uitoefenen op de politiek. In de praktijk kan de publieke mening dan niet volledig vertegenwoordigd worden (Sommerville, 2011). Dit heeft te maken met het bestaan van meerderheidsgroepen en minderheidsgroepen in de samenleving, omdat minderheidsgroepen kleinere groepen zijn dan meerderheidsgroepen en daardoor minder macht kunnen hebben (Seyranian, Atuel & Grano, 2008).

² <http://www.overheid.nl/zowerktdeoverheid/hoewerktdedemocratie/degrondwet>

Meerderheidsgroepen en minderheidsgroepen

Meerderheidsgroepen en minderheidsgroepen worden onder andere van elkaar onderscheiden op de volgende dimensies: macht, aantal en etniciteit (Seyranian et al., 2008). Belangrijke minderheidsgroepen in een samenleving zijn daarom groepen van een andere etnische afkomst. Deze groepen maken deel uit van een samenleving door bijvoorbeeld migratie. Massale migratie is een belangrijke ontwikkeling in de democratie (Tillie, 2010). Migranten weten dat ze deel uitmaken van de democratie en hebben dan ook het recht om te participeren in de democratie. Toch hebben ze niet het gevoel dat ze volledig subject zijn van de democratische regering (Tillie, 2010).

Mensen willen graag van een meerderheidsgroep deel uitmaken als het gaat om hun meningen, want een grote groep kan voor meer macht zorgen. Hoe meer mensen dezelfde mening delen, hoe meer invloed die mening kan hebben (Spears, Ellemers & Doosje, 2009). Voor politieke steun is het dan vooral belangrijk dat mensen elkaars mening delen. Als etnische minderheden zich verenigen in organisaties voor het strijden voor bepaalde doelen, verhoogt dat de politieke participatie en het politieke vertrouwen onder deze minderheden (Fennema & Tillie, 1999). Op deze manier wordt de mening van de minderheid meer vertegenwoordigd, waardoor die mening meer invloed kan hebben.

Er zijn ook daadwerkelijk verschillen in macht en democratische principes aangetoond tussen meerderheidsgroepen en minderheidsgroepen in een democratie. Zo zijn blanke stemmers in Amerika het meest bevoorrecht in de Amerikaanse democratie (Hajnal, 2009). Hun preferenties in de politiek worden veel vaker nagestreefd dan verworpen, in tegenstelling tot de preferenties van Afro-Amerikanen, een minderheidsgroep in Amerika. De minderheidsgroepen in Amerika stemmen veel vaker op verliezende kandidaten dan de meerderheidsgroepen in Amerika. Het verliezen in een eenmalige verkiezing is niet erg en overkomt iedereen, dat hoort immers bij een democratie, maar het consistent verliezen van

minderheidsgroepen in Amerika over heel veel verkiezingen, zorgt voor een gevoel van ongelijkheid (Hajnal, 2009). Door dit gevoel van ongelijkheid zouden leden van minderheidsgroepen minder waarde kunnen hechten aan een democratische staatsvorm dan leden van meerderheidsgroepen. In Denemarken zijn er verschillen gevonden in democratische principes tussen leden van meerderheidsgroepen en leden van minderheidsgroepen (Gundelach, 2010). Democratische principes zijn te definiëren als de belangrijkste kenmerken van een democratie, zoals het volk dat de volksvertegenwoordigers kiest met verkiezingen en de macht die verdeeld is in een democratie. De minderheidsgroep in Denemarken staat minder achter de democratische principes dan de meerderheidsgroep in Denemarken en de democratische principes worden door de minderheidsgroep minder gesteund dan door de meerderheidsgroep (Gundelach, 2010).

Meerderheidsgroepen en minderheidsgroepen in Nederland

In Nederland leven veel migranten, wat zorgt voor het bestaan van meerderheidsgroepen en minderheidsgroepen. De migratie naar Nederland bereikte in 2011 zelfs een recordhoogte (De Graaf, 2012). Daarom is het verschijnsel van meerderheidsgroepen en minderheidsgroepen in een samenleving erg belangrijk. In Nederland vormen mensen van Nederlandse afkomst een meerderheidsgroep. Dit worden autochtonen genoemd, mensen van wie de beide ouders in Nederland geboren zijn (Keij, 2000). Een allochtoon is een persoon van wie tenminste één ouder in het buitenland is geboren. Hierin is weer onderscheid te maken tussen Westerse allochtonen en niet-Westerse allochtonen. Een Westerse allochtoon heeft ten minste één ouder uit één van de andere landen in Europa (exclusief Turkije), Noord-Amerika, Oceanië, Indonesië of Japan. Een Niet-Westerse allochtoon heeft ten minste één ouder uit één van de landen in Afrika, Latijns-Amerika, Azië (exclusief Indonesië en Japan) of Turkije (Keij, 2000). Omdat de groepen van Westerse

allochtonen in sociaal-economisch en cultureel opzicht sterk op de Nederlandse bevolking lijken, worden de niet-Westerse allochtonen in Nederland als minderheidsgroep gezien (Keij, 2000). In 2011 is 11.6% van de gehele Nederlandse bevolking niet-Westers allochtoons. Van deze niet-Westerse allochtonen is 20.5% Turks, 18.7% Marokkaans, 18.2% Surinaams en 7.4% is Antilliaans (CBS, 2012). Deze mensen behoren daarom tot de minderheidsgroep in Nederland. De autochtone Nederlanders vormen in Nederland de meerderheidsgroep omdat ze met meer mensen zijn dan de groepen mensen van een niet-Nederlandse afkomst (Seyranian et al., 2008).

Spanningen tussen meer- en minderheidsgroepen

Het onderscheid in meerderheidsgroepen en minderheidsgroepen kan leiden tot spanningen tussen mensen. Mensen hebben volgens de *social identity theory* (Tajfel, 1982) de neiging om hun eigen sociale groep boven andere sociale groepen te waarderen. Mensen hebben behoefte aan een positieve sociale identiteit waardoor mensen een voorkeur hebben voor hun eigen groep.

Er bestaan ook negatieve reacties van meerderheidsgroepen naar etnische minderheidsgroepen in de samenleving (Hagendoorn & Pepels, 2003). De autochtone meerderheidsgroep in een samenleving heeft de neiging om de etnische minderheden in een samenleving in een hiërarchie te plaatsen (Hagendoorn, 1995; Hagendoorn, Drogendijk, Tumanov & Hraba, 1998). De eigen meerderheidsgroep wordt bovenaan de hiërarchie geplaatst en daaronder komen de meer of minder aantrekkelijke minderheidsgroepen. In Nederland plaatsen de Nederlanders (autochtone meerderheidsgroep) zichzelf bovenaan in deze hiërarchie en etnische minderheden zoals Turken, Surinamers en Marokkanen worden het laagst in deze hiërarchie geplaatst (Verkuyten, Hagendoorn, & Masson, 1996). Turken en Marokkanen worden in Nederland door de Nederlanders het minst geaccepteerd en

gediscrimineerd (Hagendoorn, 1995). Turkse, Marokaanse en Surinaamse kinderen worden in Nederland ook het meest slachtoffer van racisme, discriminatie en sociale exclusie (Verkuyten & Thijs, 2010). De minderheidsgroepen worden negatief gestereotypeerd omdat ze laag in de hiërarchie staan. Daarnaast hebben mensen met veel macht (dus leden van de meerderheidsgroep) meer aandacht voor stereotypische eigenschappen van mensen met minder macht (dus leden van de minderheidsgroep), dan voor niet-stereotypische eigenschappen (Goodwin, Gubin, Fiske & Yzerbyt, 2000). Mensen met veel macht beoordelen mensen met minder macht dan niet naar aanleiding van persoonlijke karaktereigenschappen, maar op basis van stereotypes die beschikbaar zijn over de groep mensen met minder macht, wat vervolgens kan leiden tot discriminatie (Goodwin et al., 2000).

Leden van minderheidsgroepen zullen hun sociale identiteit vergelijken met die van de meerderheidsgroep (Koomen & Fränkel, 1992). Wanneer de minderheidsgroep, door onder andere discriminatie, beseft dat zij een lagere positie in de maatschappij heeft dan de meerderheidsgroep of het idee heeft dat zij benadeeld wordt ten opzichte van de meerderheidsgroep, dan kunnen er gevoelens van relatieve deprivatie ontstaan (Runciman, 1966). Relatieve deprivatie is een gevoel van ontevredenheid doordat andere groepen beter af zijn dan de eigen groep (Runciman, 1966). Relatieve deprivatie heeft vervolgens weer een invloed op gedachten, gevoelens en gedrag (Stangor, 2004). Zo wordt het gevoel dat andere groepen beter af zijn dan de eigen groep als onterecht en onverdiend ervaren (Stangor, 2004). De minderheidsgroep is ook gemotiveerd om zich af te zetten tegen de meerderheidsgroep en zal gaan strijden voor een betere positie in de maatschappij (Koomen & Fränkel, 1992).

Er bestaat dus een behoorlijke sociale afstand tussen meerderheidsgroepen en minderheidsgroepen (SCP, 2005). Het vertrouwen tussen leden van meerderheidsgroepen en leden van minderheidsgroepen lijkt geschonden.

Vertrouwen tussen meer- en minderheidsgroepen

Vertrouwen wordt gedefinieerd als een psychologische staat die bestaat uit de intentie om de eigen kwetsbaarheid te accepteren, gebaseerd op de positieve intenties of gedrag van anderen (Rousseau, Sitkin, Burt & Camerer, 1998). Vertrouwen impliceert dus de verwachting dat anderen iemands kwetsbaarheid niet zullen misbruiken, maar dat ze juist zullen samenwerken (Rousseau et al., 1998). De minderheidsgroepen in de samenleving voelen zich kwetsbaar, maar hebben niet altijd het idee dat de meerderheidsgroep met ze samenwerkt, want ze staan juist tegenover elkaar zoals hierboven beschreven. Wantrouwen tussen verschillende groepen is één van de belangrijkste factoren van problemen tussen groepen (Tam, Hewstone, Kenworthy & Cairns, 2009). Vertrouwen tussen groepen voorspelt zelfs betere relaties tussen groepen dan positieve attitudes tegenover groepen. Contact tussen groepen kan zorgen voor meer vertrouwen tussen groepen (Hewstone et al., 2008). Wanneer vertrouwen tussen verschillende groepen wordt versterkt, zal dit resulteren in positieve intergroepsrelaties. Conflicten tussen groepen nemen af en relaties zullen naar verwachting verbeteren tussen de groepen. Vertrouwen richting een andere groep medieert de invloed van intergroepscontact op de positieve gedragsintenties naar een andere groep. (Tam et al., 2009). Vertrouwen in elkaar is dus belangrijk om de sociale afstand tussen de minderheidsgroep en de meerderheidsgroep te verminderen.

Ongelijkheid en onderwijs

Er lijkt een gevoel van ongelijkheid te bestaan voor de minderheidsgroep ten opzichte van de meerderheidsgroep, doordat, zoals hierboven beschreven, de meerderheidsgroep in een democratie meer macht zou kunnen uitoefenen in een democratie dan de minderheidsgroep en door de spanningen en het wantrouwen tussen deze twee groepen. Deze ongelijkheid tussen de minderheidsgroep en de meerderheidsgroep is echter paradoxaal in een democratie, want

gelijkheid is een belangrijk ideaal van de democratie. Artikel 1 van de grondwet stelt ook dat iedereen recht heeft op een gelijke behandeling. Volgens De Winter (2004) raken in deze tijd de idealen van de democratie op de achtergrond, omdat mensen minder bezig zijn met het algemeen belang en meer met zichzelf als individu. Een democratie staat voor een geordende en humane samenleving, zonder problemen zoals hierboven beschreven met de minder- en meerderheidsgroepen. Een democratie reproduceert zich echter niet vanzelf, mensen moeten expliciet vertrouwd raken met de democratische waarden, anders kan een democratie zijn idealen niet bewerkstelligen. Hernieuwde aandacht voor de democratische rechtstaat en de democratische omgangsvormen is daarom nodig voor een goede democratische samenleving. Zo komen de idealen van de democratie duidelijker naar voren in de samenleving en kunnen die ook beter nagestreefd worden. Een manier om deze hernieuwde aandacht voor de democratie en zijn idealen voor elkaar te krijgen is meer onderwijs over democratie aan kinderen en jongeren (De Winter, 2004; RMO, 2007). Er is ook uit onderzoek gebleken dat onderwijs kan zorgen voor een gevoel van gelijkheid tussen de meerderheidsgroep en etnische minderheidsgroepen. Als er namelijk in het onderwijs les wordt gegeven over culturele verschillen en discriminatie naar etnische groepen, leidt dat tot positievere evaluaties naar andere groepen, minder discriminatie en een vermindering van voorkeur voor de eigen groep (Kinket & Verkuyten, 1999). Onderwijs lijkt dus een positief effect te hebben op leden van de minderheidsgroep en leden van de meerderheidsgroep. In dit onderzoek wordt daarom gekeken wat het effect is van een interactieve tentoonstelling over democratie op deze groepen.

Fort van de Democratie

De interactieve tentoonstelling over democratie “Het Fort van de Democratie” heeft als doel om de democratische opvattingen van jongeren te versterken, door ze deze te laten onderzoeken (Tuinier & Visser, 2009). Het Fort van de Democratie gaat er vanuit, naar aanleiding van de rapporten van De Winter (2004) en RMO (2007), dat een democratische samenleving niet vanzelfsprekend is en dat deze onderhoud nodig heeft. Een democratie moet worden ontdekt, geoefend en ontwikkeld. Dit probeert het Fort van de Democratie te bewerkstelligen door de interactieve tentoonstelling met allerlei opdrachten over de democratie.

In 2011 is er een onderzoek uitgevoerd naar het effect van het Fort van de Democratie op de kennis en opvattingen over democratie van jongeren (Van Ooijen, 2011). Hieruit bleek dat jongeren meer kennis verwerven over democratie en meer democratische opvattingen hebben door de tentoonstelling. Dit kan dus op lange termijn leiden tot een betere democratische samenleving.

Het Fort van de Democratie probeert jongeren met verschillende opdrachten ook inzicht te geven in de gelijkheid tussen mensen en dat de democratie staat voor deze gelijkheid. Hierbij wordt ook gericht op zowel meerderheidsgroepen als minderheidsgroepen. De onderdelen van de tentoonstelling die zich hier specifiek op richten zijn beschreven in Bijlage 1. Een aantal resultaten uit het onderzoek van Van Ooijen (2011) geven aan dat dit wel eens effect zou kunnen hebben op de jongeren van meerderheidsgroepen en minderheidsgroepen. Allereerst zijn er meer jongeren van zowel meerderheidsgroepen als minderheidsgroepen na de tentoonstelling het eens met de stelling “In een democratie houdt de meerderheid rekening met de minderheid.” dan voor de tentoonstelling. Dit geeft al aan dat de tentoonstelling blijkbaar goed kan overbrengen dat in een democratie wel degelijk de meerderheid rekening kan houden met de minderheid. Verder worden allochtonen positiever

beoordeeld door de Nederlanders die de tentoonstelling hadden doorlopen, dan door de Nederlanders die de tentoonstelling nog niet hadden doorlopen. Dit kan erop duiden dat de tentoonstelling inzicht geeft in de minderheidsgroepen in de samenleving. De Nederlanders beseffen misschien dat gelijkheid belangrijk wordt bevonden in een democratie, waardoor ze gelijkheid zelf ook belangrijker kunnen gaan vinden. Het sluit ook aan bij het onderzoek van Kinket & Verkuyten (1999), waaruit bleek dat onderwijs over culturele verschillen en discriminatie kan zorgen voor positievere evaluaties naar andere groepen. Verder is er gebleken dat meer allochtonen dan autochtonen de tentoonstelling wilden aanraden. Dit kan erop duiden dat allochtonen zich na de tentoonstelling meer begrepen voelden in een democratie dan voor de tentoonstelling en zien daarom het nut van de tentoonstelling in. De tentoonstelling liet ze wellicht beseffen dat de democratie wel degelijk rekening kan en wil houden met minderheidsgroepen. Tot slot wilden allochtonen meer te weten komen over democratie dan autochtonen. Dit sluit aan bij het gedachtegoed van Tuinier & Visser (2009), De Winter (2004) en RMO (2007), dat hoe meer de democratische kennis en opvattingen worden versterkt, hoe meer de idealen van de democratie tot uiting kunnen komen in de samenleving.

Het huidige onderzoek

In het huidige onderzoek wordt gekeken of jongeren uit meer- en minderheidsgroepen verschillen in de mate waarin ze vertrouwen hebben in de democratie. Daarnaast wordt gekeken of Het Fort van de Democratie een positief effect heeft op het vertrouwen in de democratie bij deze jongeren. Ook wordt gekeken in hoeverre de tentoonstelling kan zorgen voor meer aandacht voor de minderheid onder jongeren van de meerderheidsgroep en voor minder gevoelens van relatieve deprivatie onder jongeren van de minderheidsgroep. De eerste hypothese stelt dat het vertrouwen in de democratie onder jongeren toeneemt na een bezoek

aan de tentoonstelling. De tweede hypothese stelt dat voor aanvang van de tentoonstelling, leden van de minderheidsgroep minder vertrouwen hebben in de democratie vergeleken met leden van de meerderheidsgroep. De derde hypothese stelt dat de verschillen in het vertrouwen in de democratie tussen leden van de meerderheidsgroep en de minderheidsgroep geminimaliseerd zijn na de tentoonstelling. De vierde hypothese stelt dat leden van de minderheidsgroep minder gevoelens hebben van relatieve deprivatie dan voor de tentoonstelling en ten slotte stelt de vijfde hypothese dat jongeren van de meerderheidsgroep door de tentoonstelling meer aandacht hebben voor de minderheid en dus vinden dat er meer rekening moet worden gehouden met de minderheid.

Methode

Deelnemers

De deelnemers van dit onderzoek zijn jongeren die met hun klas naar de tentoonstelling kwamen. Het zijn klassen van VMBO en MBO opleidingen uit heel Nederland. In totaal deden er 234 deelnemers mee aan dit onderzoek, waaronder 121 mannen en 112 vrouwen. Eén deelnemer had zijn of haar geslacht niet aangegeven. De leeftijd van de deelnemers varieerde tussen de 13 en 29 jaar ($M=17.15$, $SD=2.92$). Er zaten 72 deelnemers in de tweede klas van het VMBO en 160 deelnemers volgden een MBO opleiding, waarvan 11 deelnemers niveau 1, 76 deelnemers niveau 2, 40 deelnemers niveau 3 en 33 deelnemers niveau 4. Twee deelnemers hebben hun opleiding niet aangegeven. 151 deelnemers gaven aan geen geloof te hebben, 25 deelnemers gaven aan Islamitisch te zijn, 54 deelnemers gaven aan Christelijk te zijn, één deelnemer was Jehova's getuige en één deelnemer was Mormoons. Negen deelnemers gaven aan de vragenlijst niet serieus te hebben ingevuld, deze deelnemers werden niet meegenomen in de verdere analyses. Er zijn uiteindelijk 225 deelnemers meegenomen in de statistische analyses. Hiervan zaten 117 deelnemers in de voor-conditie en 117 deelnemers in de na-conditie. De voor-conditie bestond uit de deelnemers die de tentoonstelling nog niet hebben doorlopen en de na-conditie bestond uit de deelnemers die de tentoonstelling wel hebben doorlopen. Er werden 186 deelnemers gerekend tot een meerderheidsgroep en 48 deelnemers werden gerekend tot een minderheidsgroep. Een deelnemer werd gezien als een niet-Westerse allochtoon en gerekend tot een minderheidsgroep als deze op de vragenlijst aangaf tenminste één ouder te hebben die is geboren in één van de landen in Afrika, Latijns-Amerika, Azië (exclusief Indonesië en Japan) of Turkije. Een deelnemer werd gezien als een autochtoon en gerekend tot een meerderheidsgroep als deze op de vragenlijst aangaf dat beide ouders in Nederland zijn geboren. Een deelnemer werd gezien als een Westerse allochtoon en gerekend tot de

meerderheidsgroep als deze op de vragenlijst aangaf tenminste één ouder te hebben die is geboren in één van de andere landen in Europa (exclusief Turkije), Noord-Amerika, Oceanië, Indonesië of Japan. De deelnemers kregen als beloning voor hun deelname een chocoladereepje.

Design

Het onderzoek betreft een quasi-experimenteel 2x2 design en is een veldstudie. De eerste onafhankelijke variabele is de tentoonstelling Het Fort van de Democratie. Er werd hiervoor een voor-meting en een na-meting uitgevoerd om zo het effect van de tentoonstelling te kunnen meten. De voor-meting werd gedaan bij jongeren die de tentoonstelling nog niet hadden doorlopen en werden in de voor-conditie geplaatst. De na-meting werd gedaan bij jongeren die de tentoonstelling wel hadden doorlopen en werden in de na-conditie geplaatst. De tweede onafhankelijke variabele is het lidmaatschap tot de meerderheidsgroep of de minderheidsgroep. De afhankelijke variabelen zijn het vertrouwen in de democratie, gevoelens van relatieve deprivatie onder de minderheidsgroep en aandacht voor de minderheid onder de meerderheidsgroep.

Materiaal

Het materiaal dat bij dit onderzoek gebruikt werd is een vragenlijst waarmee verschillende zaken werden gemeten (zie Bijlage 2). De vragenlijst bestaat uit verschillende subschalen.

De eerste subschaal bevat de biografische gegevens en bevat zeven items (1 t/m 7), waarin wordt gevraagd naar geslacht, opleiding, leeftijd nationaliteit, geboorteland van de ouders en religie. Een voorbeelditem is: ‘Tot welke groep of nationaliteit reken je jezelf?’

De tweede subschaal is ‘vertrouwen in de democratie’ ($\alpha = .77$) en bevat elf items (8 t/m 18). De items 8 t/m 10 komen uit de Standard Eurobarometer 76 (2011). Het item 11 komt uit de European Social Survey (2011). De items 12, 13, 14 en 16 komen uit de World Values Survey (1995-1997) van Inglehart et al. (2000). De items 15 en 17 zijn zelf opgesteld en item 18 komt uit het onderzoek van Van Ooijen (2011). Een voorbeeld item is: ‘Ik heb vertrouwen in de overheid/regering.’ De vragen werden beantwoord met een 4-puntschaal lopend van helemaal mee oneens (= 1) tot helemaal mee eens (= 4). Per deelnemer wordt een gemiddelde score op de vragenlijst vastgesteld. Een hogere score correspondeert dan met een hoog vertrouwen in de democratie en een lagere score correspondeert dan met een laag vertrouwen in de democratie. Vervolgens kan er per groep een gemiddelde score worden vastgesteld en kan er gekeken worden of deze gemiddelde scores van elkaar verschillen.

De derde subschaal bevat vragen over gevoelens van relatieve deprivatie van de minderheidsgroep ten opzichte van de meerderheidsgroep en voor de meerderheidsgroep geven deze vragen aan in hoeverre ze aandacht hebben voor de minderheid ($\alpha = .72$). De subschaal bevat drie zelfopgestelde items (19 t/m 21). Een voorbeelditem is: ‘In de democratie is er aandacht voor de minderheid.’ De vragen werden eveneens beantwoord met een 4-puntschaal lopend van helemaal mee oneens (= 1) tot helemaal mee eens (= 4). Voor de afhankelijke variabele relatieve deprivatie werden de items omgescoord, zodat een hogere score correspondeert met een hogere mate van relatieve deprivatie onder de minderheidsgroep. Een lagere score correspondeert met een lagere mate van relatieve deprivatie onder de minderheidsgroep. Voor de afhankelijke variabele aandacht voor de minderheid werden de items niet omgescoord, zodat een hogere score correspondeert met een hogere mate van aandacht voor de minderheid onder de meerderheidsgroep. Een lagere score correspondeert met een lagere mate van aandacht voor de minderheid onder de meerderheidsgroep.

De vierde subschaal bevat vragen over de tentoonstelling en bestaat uit zeven items (22 t/m 28). Alleen de vragenlijst voor de na-conditie bevat deze subschaal. De items 22 en 23 meten of de tentoonstelling genoeg inspeelt op het feit dat er rekening moet worden gehouden met minderheden. Een voorbeelditem is: 'In deze tentoonstelling was er aandacht voor minderheden in de democratie.' De items 24 t/m 28 vragen naar meningen over de tentoonstelling en komen uit het onderzoek van Van Ooijen (2011). Een voorbeelditem is: 'Ik vind deze tentoonstelling leuk.' Ook de vragen van deze subschaal worden beantwoord met een 4-puntschaal lopend van helemaal mee oneens (= 1) tot helemaal mee eens (= 4).

Tot slot werd gevraagd of de deelnemers serieus aan de tentoonstelling en de vragenlijst hebben meegedaan en is er ruimte voor opmerkingen over de vragenlijst en over de tentoonstelling.

Procedure

De deelnemers kwamen met hun klas en docenten of begeleiders naar de tentoonstelling. Een klas werd random in twee groepen verdeeld. De ene helft deelnemers mocht bij aankomst plaats nemen in een ruimte naast de filmruimte. Hier stonden tafels en stoelen waar de deelnemers de vragenlijsten konden invullen. De vragenlijsten, pennen en chocoladereepjes lagen klaar op tafel. De chocoladereepjes dienden als beloning voor het invullen van de vragenlijst en tevens als een middel om de motivatie te verhogen tijdens het invullen van de vragenlijst. Er werd verteld dat er in de vragenlijst wordt gevraagd naar de mening van de deelnemer over democratie, dat er geen foute antwoorden zijn, dat de vragenlijst een onderdeel van de tentoonstelling is, dat de deelnemers anoniem zijn en dat het de bedoeling is dat ze het voor zichzelf en in stilte invullen. Er stond ook een gelijksoortige instructie op de voorkant van het vragenlijstboekje. De testleider was aanwezig om ervoor te zorgen dat de deelnemers serieus aan de slag gingen met de vragenlijst en om vragen te

beantwoorden als deelnemers vragen niet begrepen. Als de deelnemers klaar waren met de vragenlijst, konden zij plaatsnemen in de filmruimte, waar de andere helft van de deelnemers al zat te wachten. De introductiefilm werd gestart als de klas compleet was, waarna de tentoonstelling werd doorlopen. Als de deelnemers klaar waren met het doorlopen van de tentoonstelling konden zij een certificaat uitprinten, waarop een reflectie van hun meningen en een samenvatting van de gemaakte opdrachten stonden. De deelnemers die nog geen vragenlijst hadden ingevuld, vulden die in als ze klaar waren met de opdrachten van de tentoonstelling. Dit konden zij doen bij de ronde tafeltjes in de tentoonstellingsruimte, naast de ruimte waar de certificaten worden uitgeprint. Ook hier lagen de vragenlijsten en de chocoladereepjes klaar. Ze kregen dezelfde instructie als de andere deelnemers. De deelnemers die de vragenlijst al voor de tentoonstelling hadden ingevuld, konden als ze klaar waren met de opdrachten van de tentoonstelling het certificaat gaan uitprinten. De andere helft deelnemers kon na het invullen van de vragenlijst ook het certificaat gaan uitprinten.

Resultaten

Controles voorafgaand aan de analyses

Er is gecontroleerd of de tentoonstelling inspeelt op minderheden en meerderheden in de democratie. Hiervoor kregen de deelnemers in de na-conditie twee items voorgelegd: “In deze tentoonstelling was er aandacht voor minderheden in de democratie.” en “Deze tentoonstelling liet zien dat er met iedereen rekening moet worden gehouden.”.

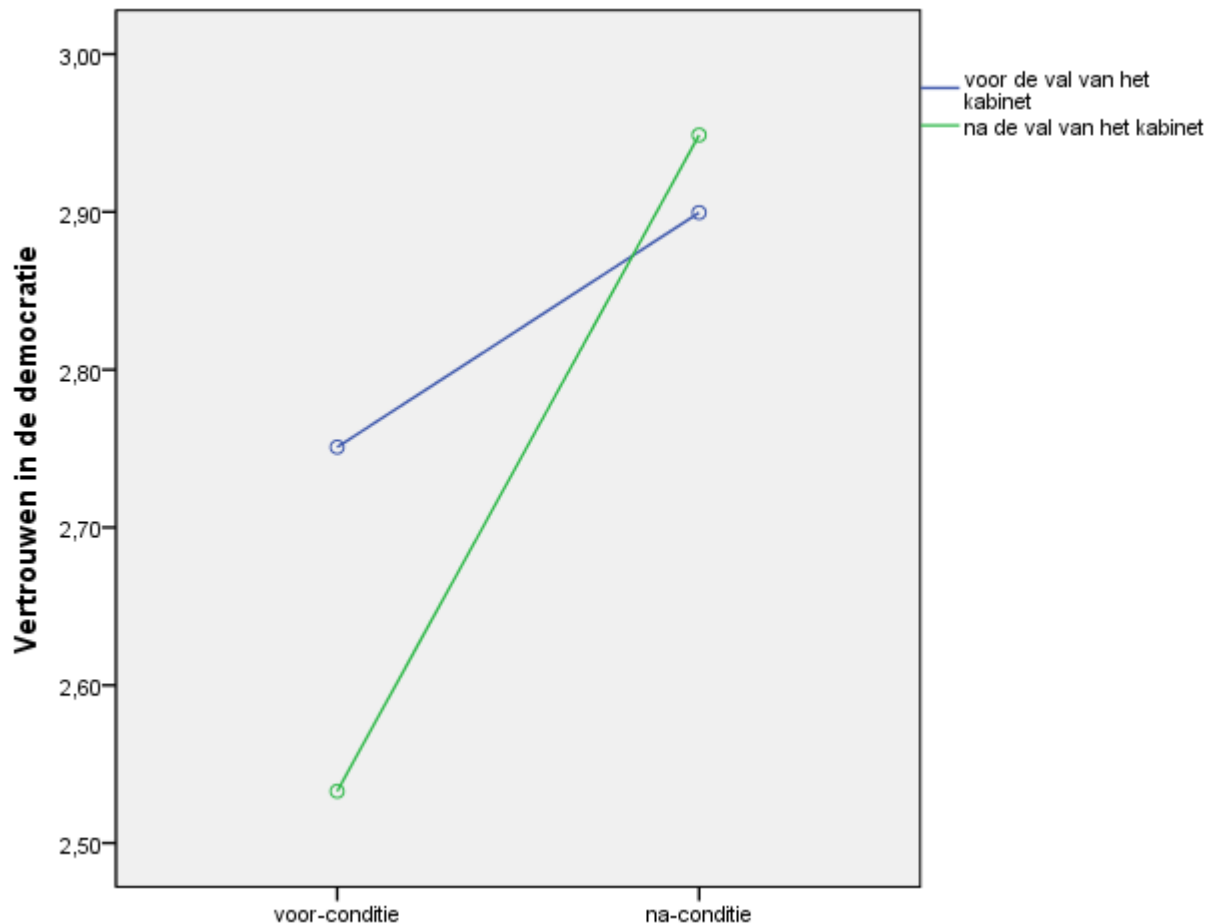
Het item: “In deze tentoonstelling was er aandacht voor minderheden in de democratie.” is beantwoord door 111 deelnemers. Hiervan gaf 44.1% aan het eens te zijn met deze stelling, 36.9% gaf aan het een beetje eens te zijn, 5.4% gaf aan het een beetje oneens te zijn en 13.5% gaf aan het oneens te zijn. De meerderheid van de deelnemers gaf dus aan dat er in de tentoonstelling aandacht was voor minderheden in de democratie. Zowel de meerderheidsgroep als de minderheidsgroep dachten hier ongeveer hetzelfde over. De deelnemers van het VMBO waren het met deze stelling iets minder eens dan de deelnemers van het MBO, maar nog steeds gaf de meerderheid van de deelnemers van het VMBO aan dat er in deze tentoonstelling aandacht was voor minderheden in de democratie. Het item: “Deze tentoonstelling liet zien dat er met iedereen rekening moet worden gehouden.” is ook beantwoord door 111 deelnemers. Hiervan gaf 60.4% aan het eens te zijn met deze stelling, 27% gaf aan het een beetje eens te zijn, 7.2% gaf aan het een beetje oneens te zijn en 5.4% gaf aan het oneens te zijn. Wederom gaf de meerderheid van de deelnemers dus aan dat de tentoonstelling liet zien dat er met iedereen rekening moet worden gehouden. Ook bij deze stelling dachten zowel de meerderheidsgroep als de minderheidsgroep ongeveer hetzelfde over deze stelling. De deelnemers van het VMBO waren het met deze stelling iets minder eens dan de deelnemers van het MBO, maar nog steeds gaf de meerderheid van de deelnemers van het VMBO aan dat de tentoonstelling liet zien dat er met iedereen rekening moet worden

gehouden. Geconcludeerd kan worden dat de tentoonstelling genoeg inspeelt op meerderheden en minderheden in de democratie.

Het afnemen van de vragenlijsten vond plaats rond de val van het kabinet Rutte op 24 april 2012. Deze gebeurtenis kan mogelijk invloed hebben op de resultaten. Daarom is er gekeken of er een verschil is in het vertrouwen in de democratie tussen de deelnemers die de vragenlijst voor de val van het kabinet invulden ($M=2.81$, $SD=.52$, $N=137$) en de deelnemers die de vragenlijst na de val van het kabinet invulden ($M=2.78$, $SD=.78$, $N=87$). Er bleek geen significant verschil te zijn in het vertrouwen in de democratie tussen deze twee groepen, $F(1,220) = 1.310$, *ns*. Er bleek verder een marginaal significant interactie-effect te zijn voor conditie en de val van het kabinet, $F(1,220) = 3.282$, $p < .1$. Dit betekent dat de deelnemers voor de val van het kabinet en de deelnemers na de val van het kabinet iets anders beïnvloed waren door de conditie waar ze in zaten (zie Figuur 1). De deelnemers van de voor-conditie die de vragenlijst voor de val van het kabinet invulden ($M=2.75$, $SD=.52$, $n=78$) rapporteerden significant meer in de vertrouwen in de democratie dan de deelnemers van de voor-conditie die de vragenlijst na de val het kabinet invulden ($M=2.53$, $SD=.56$, $n=36$), $F(1,112) = 4.163$, $p < .05$. De deelnemers van de na-conditie die de vragenlijst voor de val van het kabinet invulden ($M=2.90$, $SD=.53$, $n=69$) rapporteerden niet significant meer vertrouwen in de democratie dan de deelnemers van de na-conditie die de vragenlijst na de val van het kabinet invulden ($M=2.95$, $SD=.54$, $n=51$), $F(1,108) = .234$, *ns*. Omdat de deelnemers voor de val van het kabinet lager opgeleid waren dan de deelnemers na de val van het kabinet, is het niet met zekerheid te zeggen of de val van het kabinet een invloed heeft gehad op de resultaten, omdat het verschil in vertrouwen in de democratie in de voor-conditie ook kan voortkomen uit een verschil in opleiding. De verschillende opleidingsniveaus zullen daarom in de analyses ook apart geanalyseerd worden.

Figuur 1.

Gemiddelde scores voor vertrouwen in de democratie voor de deelnemers voor de val van het kabinet en na de val van het kabinet in de voor-conditie en in de na-conditie.

Factoranalyse

Er is een Principale Componenten Analyse uitgevoerd over de elf items van ‘vertrouwen in de democratie’ om te kijken of deze schaal uit verschillende componenten bestaat. SPSS selecteerde 3 componenten met een eigenwaarde van 3.47 (31.6%), 1.31 (11.9%) en 1.07 (9.8%). De totale hoeveelheid verklaarde variantie is 53.2%. Na een varimax-rotatie hadden de items 10, 12, 17 en 18 hoge ladingen op het eerste component, de items 8, 9, 11 en 13 hadden een hoge lading op het tweede component en de items 14, 15 en 16 hadden een hoge lading op het derde component. Wanneer er nader naar de items en de componenten

wordt gekeken lijkt het erop dat het eerste component de algemene functionering van de democratie meet, het tweede component gaat over vertrouwen in de politiek en de werking van de democratie en het derde component speelt in op conflict en orde in de democratie. Toch is er voor gekozen om de items als één schaal te analyseren en niet per component, omdat de drie componenten niet heel sterk van elkaar onderscheiden kunnen worden. Ook heeft deze schaal een goede betrouwbaarheid ($\alpha = .774$) wat betekent dat alle items goed bij elkaar passen als één schaal.

Hypothese 1

Met een onafhankelijke T-test is gekeken of er een verschil is tussen de voor-conditie en de na-conditie op de afhankelijke variabele vertrouwen in de democratie. Zie Tabel 1 voor de gemiddelden en standaarddeviaties. Het bleek dat de deelnemers in de na-conditie significant meer vertrouwen in de democratie rapporteerden dan de deelnemers in de voor-conditie, $t(222) = -3.367, p < .05$. De hypothese werd dus bevestigd.

Vervolgens is er gekeken naar de verschillen tussen de voor-conditie en de na-conditie als er een onderscheid wordt gemaakt in opleidingsniveau. De deelnemers van het MBO in de na-conditie rapporteerden significant meer vertrouwen in de democratie dan de deelnemers van het MBO in de voor-conditie $t(152) = -3.974, p < .05$. Er bleek geen significant verschil te zijn tussen de voor-conditie en de na-conditie voor de deelnemers van het VMBO, $t(66) = -.071, ns$. Er is een significant interactie-effect tussen conditie en opleidingsniveau, $F(1,218) = 4.547, p < .05$. Dat betekent dat de deelnemers van het MBO en het VMBO anders waren beïnvloed door de conditie waar ze in zaten (zie Figuur 2). In de voor-conditie is er geen significant verschil in het vertrouwen in de democratie tussen de deelnemers van het MBO en het VMBO, $F(1,112) = .172, ns$. In de na-conditie scoorden de deelnemers van het MBO significant hoger op vertrouwen in de democratie dan de deelnemers van het VMBO,

$F(1,106) = 7.107, p < .05$. De deelnemers van het MBO laten dus in de na-conditie een toename in vertrouwen in de democratie zien ten opzichte van de voor-conditie, maar de deelnemers van het VMBO laten geen toename in vertrouwen in de democratie zien.

Als er verder een onderscheid wordt gemaakt in geslacht, rapporteerden de mannen in de na-conditie significant meer vertrouwen in de democratie dan de mannen in de voor-conditie, $t(112) = -3.649, p < .05$. De vrouwen in de na-conditie rapporteerden niet significant meer vertrouwen in de democratie dan de vrouwen in de voor-conditie, $t(107) = -1.048, ns$. Er is een marginaal significant interactie-effect tussen conditie en geslacht, $F(1,219) = 3.041, p < .1$. Dat betekent dat de mannen en vrouwen anders waren beïnvloed door de conditie waar ze in zaten (zie Figuur 3). Er is in de voor-conditie geen significant verschil in vertrouwen in de democratie tussen mannen en vrouwen, $F(1,111) = 1.806, ns$. Er is in de na-conditie ook geen significant verschil in vertrouwen in de democratie tussen mannen en vrouwen, $F(1,108) = 1.261, ns$. De gemiddelden wijzen echter uit dat vrouwen in de voor-conditie iets meer vertrouwen in de democratie rapporteerden dan de mannen en de vrouwen in de na-conditie rapporteerden iets minder vertrouwen in de democratie dan de mannen. Hierdoor is er voor de mannen wel een toename in vertrouwen in de democratie in de na-conditie ten opzichte van de voor-conditie, maar niet voor de vrouwen.

Er is ook een onderscheid gemaakt in leeftijd, namelijk deelnemers van 13 tot 18 jaar en deelnemers van 18 jaar en ouder. De deelnemers van 13 tot 18 jaar rapporteerden in de na-conditie significant meer vertrouwen in de democratie dan de deelnemers van 13 tot 18 jaar in de voor-conditie, $t(115) = -1.943, p < .05$. De deelnemers van 18 jaar en ouder rapporteerden in de na-conditie ook significant meer vertrouwen in de democratie dan de deelnemers van 18 jaar en ouder in de voor-conditie, $t(105) = -2.646, p < .05$. Er is dus voor beide leeftijdsgroepen een toename in het vertrouwen in de democratie. Er is geen significant interactie-effect tussen conditie en leeftijdsgroep, $F(1,220) = .190, ns$.

Wanneer er een onderscheid wordt gemaakt in geloof, rapporteerden de gelovige deelnemers in de na-conditie significant meer vertrouwen in de democratie dan de gelovige deelnemers in de voor-conditie, $t(76) = -1.937, p < .05$. De niet-gelovige deelnemers in de na-conditie rapporteerden ook significant meer vertrouwen in de democratie dan de niet-gelovige deelnemers in de voor-conditie, $t(142) = -2.905, p < .05$. Er is geen significant interactie-effect tussen geloof en conditie, $F(1,218) = .004, ns$. Er kon niet apart gekeken worden naar de Islamitische deelnemers, omdat er slechts tien Islamitische deelnemers in de voor-conditie zaten en veertien Islamitische deelnemers in de na-conditie.

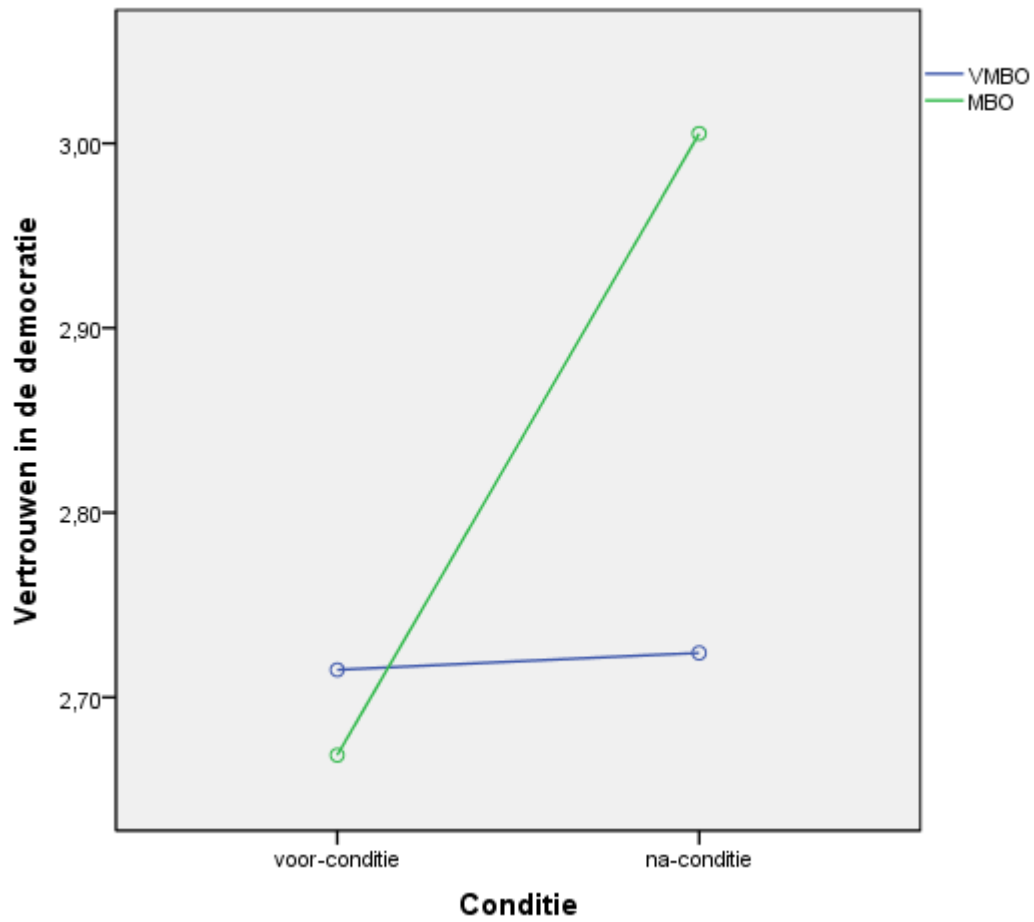
Ook is er een onderscheid gemaakt in niveau van de tentoonstelling. Er zijn drie verschillende niveaus waarop een deelnemer de tentoonstelling kan doorlopen. Het laagste niveau bevat minder en gemakkelijkere vragen en het hoogste niveau bevat meer en moeilijkerere vragen. Het middelste niveau zit daar tussen in. Het eerste niveau werd gedaan door de deelnemers van het VMBO, het tweede en derde niveau werd gedaan door de deelnemers van het MBO. Het niveau van het MBO en het leerjaar bepaalden of de deelnemers van het MBO het tweede niveau of het derde niveau deden. Een aantal deelnemers van het laagste niveau van het MBO deden ook het laagste niveau van de tentoonstelling. De deelnemers van het eerste niveau rapporteerden in de voor-conditie niet significant meer vertrouwen in de democratie dan de deelnemers van het eerste niveau in de na-conditie, $t(74) = .254, ns$. De deelnemers van het tweede niveau rapporteerden in de na-conditie significant meer vertrouwen in de democratie dan de deelnemers van het tweede niveau in de voor-conditie, $t(106) = -4.545, p < .05$. De deelnemers van het derde niveau rapporteerden in de na-conditie marginaal significant meer vertrouwen in de democratie dan de deelnemers van het derde niveau in de voor-conditie, $t(38) = -1.549, p < .1$. Er is een significant interactie-effect tussen conditie en niveau, $F(2,218) = 4.341, p < .05$. Dat betekent dat de deelnemers met een verschillend niveau anders werden beïnvloed door de conditie waar ze in zaten (zie

Figuur 4). In de voor-conditie verschillen de deelnemers van niveau 1, niveau 2 en niveau 3 niet significant van elkaar op vertrouwen in de democratie $F(2,111) = .706, ns$. In de na-conditie verschillen niveau 1, niveau 2 en niveau 3 wel significant van elkaar, $F(2,107) = 6.493, p < .05$. Uit de post hoc testen bleek dat niveau 1 significant verschilt van niveau 2 en niveau 3, $ps < .05$. Niveau 2 en niveau 3 verschillen niet significant van elkaar. De deelnemers die het laagste niveau deden scoren op vertrouwen in de democratie dus in de na-conditie lager op het vertrouwen in de democratie dan de twee hogere niveaus. Er zijn geen verschillen in het vertrouwen in de democratie tussen de deelnemers van het tweede niveau en de deelnemers van het derde niveau en dit geldt voor zowel voor de voor-conditie als voor de na-conditie. De deelnemers van het eerste niveau in de na-conditie laten geen toename in het vertrouwen zien ten opzichte van de deelnemers van het eerste niveau in de voor-conditie. De deelnemers van het tweede niveau en het derde niveau laten in de na-conditie wel een toename in het vertrouwen in de democratie zien ten opzichte van de deelnemers van het tweede en derde niveau in de voor-conditie.

Ten slotte is er een onderscheid gemaakt in groep. De meerderheidsgroep rapporteerde in de na-conditie significant meer vertrouwen in de democratie dan de meerderheidsgroep in de voor-conditie, $t(175) = -2.710, p < .05$. De minderheidsgroep rapporteerde in de na-conditie ook significant meer vertrouwen in de democratie dan de minderheidsgroep in de voor-conditie, $t(45) = -2.031, p < .05$. Er is geen significant interactie-effect tussen de groep en de conditie, $F(1,220) = .726, ns$.

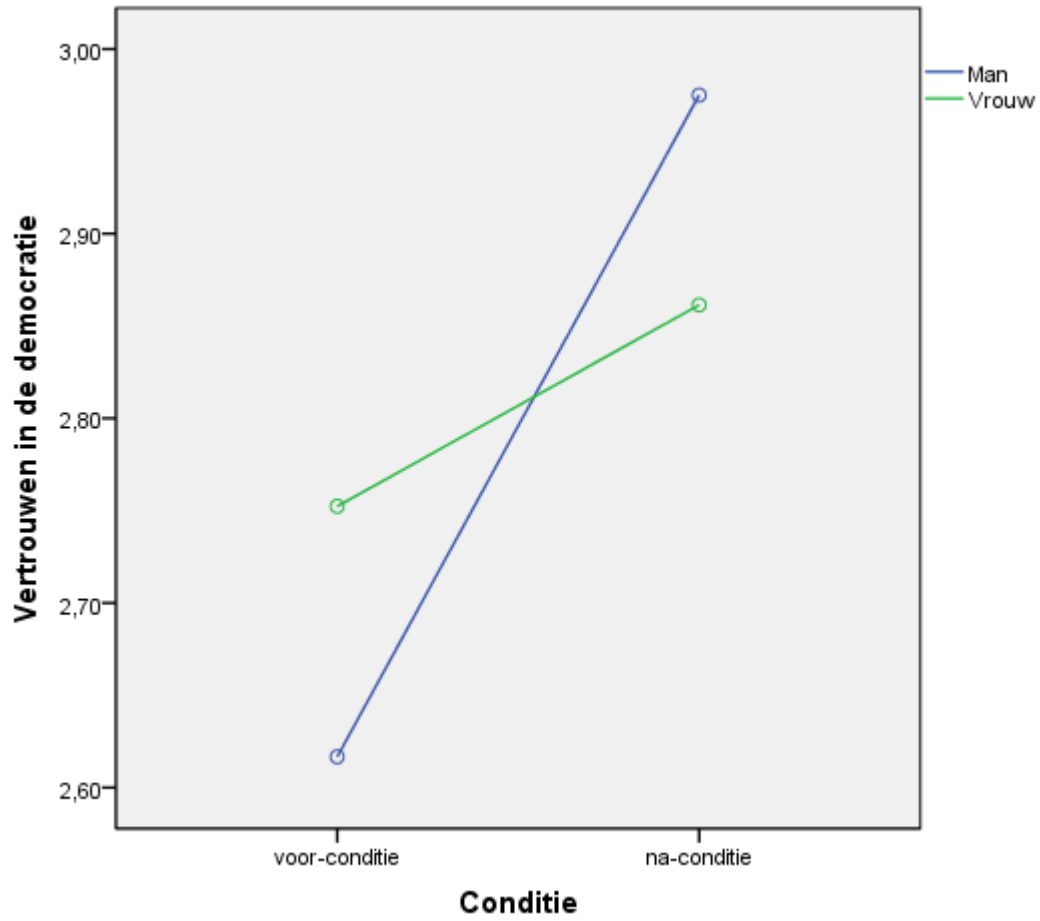
Figuur 2.

Gemiddelde scores voor vertrouwen in de democratie voor de deelnemers van het VMBO en het MBO in de voor-conditie en in de na-conditie.

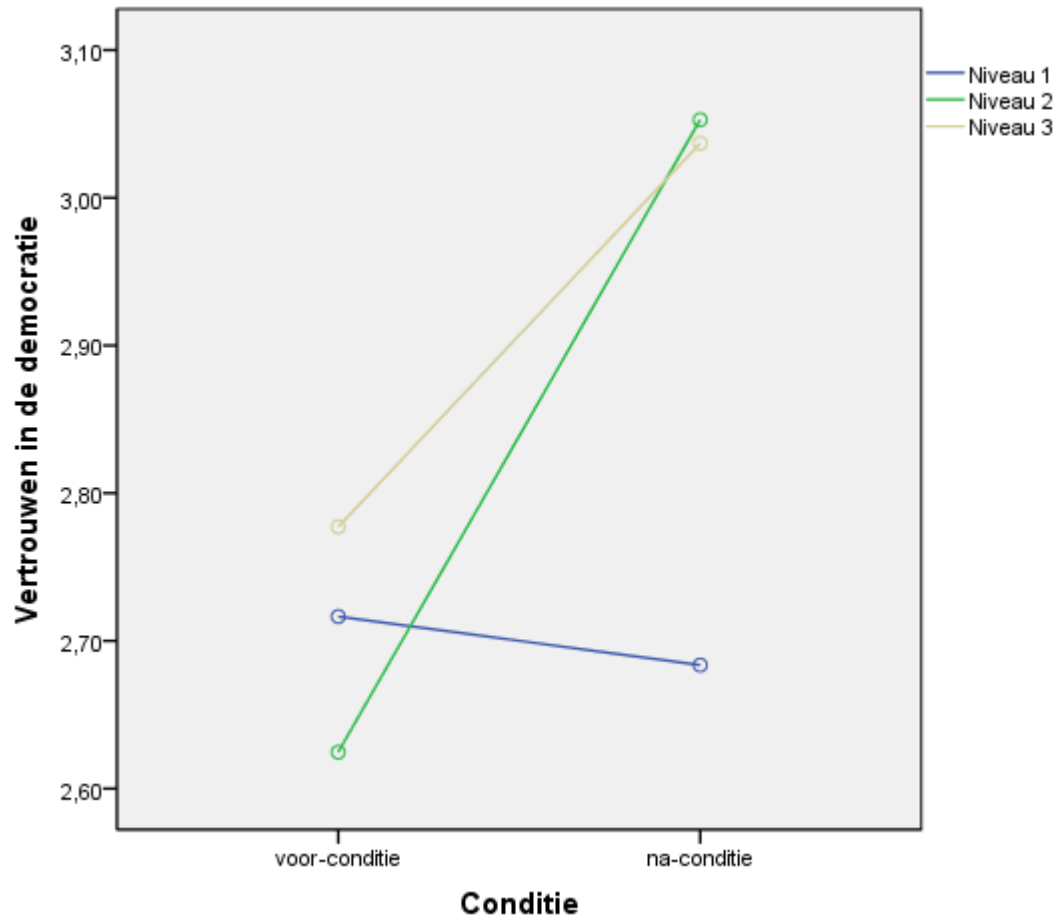
Figuur 3.

Gemiddelde scores voor vertrouwen in de democratie voor de vrouwen en de mannen in de voor-conditie en in de na-conditie.

Figuur 4.

Gemiddelde score voor vertrouwen in de democratie voor de deelnemers van de verschillende niveaus van de tentoonstelling in de voor-conditie en in de na-conditie.

Hypothese 2

Met een ANOVA is gekeken of er in de voor-conditie een verschil is tussen de meerderheidsgroep en de minderheidsgroep op de afhankelijke variabele vertrouwen in de democratie. Zie Tabel 1 voor de gemiddelden en standaarddeviaties. De meerderheidsgroep in de voor-conditie rapporteerde niet significant meer vertrouwen in de democratie dan de minderheidsgroep in de voor-conditie $F(1,112) = 1.155, ns$. De hypothese werd dus niet bevestigd.

Er is ook gekeken naar de verschillen tussen de meerderheidsgroep en de minderheidsgroep in de voor-conditie, wanneer er een onderscheid wordt gemaakt in opleidingsniveau, namelijk VMBO en MBO. De deelnemers van het MBO van de meerderheidsgroep rapporteerden in de voor-conditie niet significant meer vertrouwen in de democratie dan de deelnemers van het MBO van de meerderheidsgroep in de na-conditie $F(1,79) = 2.588, ns$. Het VMBO kon voor deze hypothese niet apart geanalyseerd worden, omdat in deze groep slechts drie deelnemers behoren tot de minderheidsgroep in de voor-conditie.

Er is verder een onderscheid gemaakt in leeftijd. Voor de deelnemers boven de 18 jaar rapporteerde de meerderheidsgroep in de voor-conditie significant meer vertrouwen in de democratie dan de minderheidsgroep in de voor-conditie, $F(1,48) = 6.825, p < .05$. De deelnemers onder de 18 jaar konden hiervoor niet apart geanalyseerd worden omdat in deze groep slechts zes deelnemers behoren tot de minderheidsgroep in de voor-conditie.

Ten slotte is er een onderscheid gemaakt in niveau van de tentoonstelling. Niveau 2 en 3 zijn hiervoor samen genomen, omdat er anders te weinig deelnemers waren voor de analyses. De deelnemers van niveau 2 en 3 van de meerderheidsgroep rapporteerden in de voor-conditie niet significant meer vertrouwen in de democratie dan de deelnemers van niveau 2 en 3 van de minderheidsgroep in de voor-conditie, $F(1,74) = 2.717, ns$. De

deelnemers van niveau 1 konden voor deze hypothese niet apart geanalyseerd worden omdat in deze groep slechts zeven deelnemers behoren tot de minderheidsgroep in de voor-conditie. Er zijn ook te weinig deelnemers in de minderheidsgroep in de voor-conditie om een onderscheid te kunnen maken in geslacht en geloof.

Hypothese 3

Met een ANOVA is gekeken of er in de na-conditie een verschil is tussen de meerderheidsgroep en de minderheidsgroep op de afhankelijke variabele vertrouwen in de democratie. Zie Tabel 1 voor de gemiddelden en standaarddeviaties. Er is geen significant verschil in het vertrouwen in de democratie tussen de meerderheidsgroep en de minderheidsgroep in de na-conditie, $F(1,08) = .015$, *ns*. De hypothese werd dus bevestigd.

Er is ook gekeken naar de verschillen tussen de meerderheidsgroep en de minderheidsgroep in de na-conditie wanneer er een onderscheid gemaakt wordt in opleidingsniveau. Er is voor de deelnemers van het MBO geen significant verschil in het vertrouwen in de democratie tussen de meerderheidsgroep en de minderheidsgroep in de na-conditie, $F(1,71) = .097$, *ns*. Het VMBO kon voor deze hypothese niet apart geanalyseerd worden, omdat in deze groep slechts vier deelnemers behoren tot de minderheidsgroep in de na-conditie.

Er is verder een onderscheid gemaakt in leeftijd. Er is geen significant verschil in het vertrouwen in de democratie tussen de deelnemers boven de 18 jaar van de meerderheidsgroep en de deelnemers boven de 18 jaar van de minderheidsgroep, $F(1,55) = .275$, *ns*. De deelnemers onder de 18 jaar konden hiervoor niet apart geanalyseerd worden omdat in deze groep slechts acht deelnemers behoren tot de minderheidsgroep in de na-conditie.

Ten slotte is er een onderscheid gemaakt in niveau van de tentoonstelling. Niveau 2 en 3 zijn hiervoor weer samen genomen, omdat er anders te weinig deelnemers waren voor de analyses. Er is geen significant verschil in het vertrouwen in de democratie tussen de deelnemers van niveau 2 en 3 van de meerderheidsgroep en de deelnemers van niveau 2 en 3 van de minderheidsgroep, $F(1,70) = .297, ns$. De deelnemers van niveau 1 konden voor deze hypothese niet apart geanalyseerd worden omdat in deze groep slechts zes deelnemers behoren tot de minderheidsgroep in de na-conditie. Er zijn ook te weinig deelnemers in de minderheidsgroep in de na-conditie om een onderscheid te kunnen maken in geslacht en geloof.

Tabel 1.

Gemiddelden (M), standaarddeviaties (SD) en aantal deelnemers (N) van ‘vertrouwen in de democratie’ voor conditie, opleidingsniveau, geslacht, leeftijd, geloof, niveau en groep.

	Totaal			Voor-conditie			Na-conditie		
	N	M	SD	n	M	SD	n	M	SD
Totaal	224	2.80	.55	114	2.68	.54	111	2.92	.53
MBO	154	2.82	.55	81	2.67	.53	73	3.01	.52
VMBO	68	2.72	.53	33	2.71	.57	35	2.72	.49
Mannen	114	2.80	.55	55	2.62	.53	59	2.98	.52
Vrouwen	109	2.80	.54	58	2.75	.54	51	2.86	.54
< 18 jaar	117	2.72	.56	64	2.63	.56	53	2.83	.53
≥ 18 jaar	107	2.89	.52	50	2.75	.50	57	3.01	.51
Gelovig	78	2.80	.59	43	2.69	.55	35	2.94	.62
Niet-gelovig	144	2.81	.52	70	2.68	.54	74	2.93	.48
Niveau 1	76	2.70	.56	38	2.72	.59	38	2.68	.54
Niveau 2	108	2.83	.53	56	2.62	.51	52	3.05	.47
Niveau 3	40	2.91	.54	20	2.78	.53	20	3.04	.53
Meerderheidsgroep	177	2.81	.52	91	2.71	.53	86	2.92	.50
MBO	114	2.86	.51	61	2.72	.51	53	3.02	.46
≥ 18 jaar	74	2.96	.44	33	2.87	.42	41	3.03	.45
Niveau 2+3	114	2.86	.51	60	2.71	.51	54	3.03	.47
Minderheidsgroep	47	2.76	.63	23	2.57	.56	24	2.93	.65
MBO	40	2.74	.66	20	2.51	.56	20	2.97	.68
≥ 18 jaar	33	2.72	.65	17	2.50	.57	16	2.95	.67
Niveau 2+3	34	2.81	.60	16	2.48	.51	18	3.10	.54

Hypothese 4

Met een ANOVA is gekeken of er een verschil is in relatieve deprivatie tussen de minderheidsgroep in de voor-conditie en de minderheidsgroep in de na-conditie. Zie Tabel 2 voor de gemiddelden en standaarddeviaties. De minderheidsgroep in de na-conditie rapporteerde niet significant minder relatieve deprivatie dan de minderheidsgroep in de voor-conditie, $F(1,45) = .402$, *ns*. De hypothese werd dus niet bevestigd.

Er is ook alleen naar de deelnemers van het MBO gekeken. De deelnemers van het MBO van de minderheidsgroep rapporteerden in de na-conditie niet significant minder relatieve deprivatie dan de deelnemers van het MBO van de minderheidsgroep in de voor-conditie, $F(1,38) = 1.587$, *ns*. Het VMBO kon voor deze hypothese niet apart geanalyseerd worden, omdat er in deze groep slechts drie deelnemers behoren tot de minderheidsgroep in de voor-conditie en er vier deelnemers behoren tot de minderheidsgroep in de na-conditie.

Er is verder gekeken naar de deelnemers boven de 18 jaar. De deelnemers boven de 18 jaar van de minderheidsgroep rapporteerden in de na-conditie niet significant minder relatieve deprivatie dan de deelnemers boven de 18 jaar van de minderheidsgroep in de voor-conditie, $F(1,31) = .477$, *ns*. De deelnemers onder de 18 jaar konden hiervoor niet apart geanalyseerd worden omdat in deze groep slechts zes deelnemers behoren tot de minderheidsgroep in de voor-conditie en acht deelnemers in de na-conditie.

Ten slotte is er alleen gekeken naar de deelnemers die het tweede en het derde niveau van de tentoonstelling deden. De deelnemers van niveau 2 of 3 van de minderheidsgroep rapporteerden in de na-conditie niet significant minder relatieve deprivatie dan de deelnemers van niveau 2 of 3 van de minderheidsgroep in de voor-conditie, $F(1,31) = .477$, *ns*. De deelnemers van niveau 1 konden voor deze hypothese niet apart geanalyseerd worden omdat in deze groep slechts zeven deelnemers behoren tot de minderheidsgroep in de voor-conditie

en zes deelnemers in de na-conditie. Er zijn ook te weinig deelnemers in de minderheidsgroep in de voor-conditie om een onderscheid te kunnen maken in geslacht en geloof.

Als de items 19, 20 en 21 apart worden geanalyseerd zijn er ook geen significante verschillen op deze items tussen de minderheidsgroep in de voor-conditie en de minderheidsgroep in de na-conditie, $t_s < .78$, *ns*.

Tabel 2.

Gemiddelden (M), standaarddeviaties (SD) en aantal deelnemers (N) van 'relatieve deprivatie' voor de minderheidsgroep, conditie, opleidingsniveau, leeftijd en niveau.

	Totaal			Voor-conditie			Na-conditie		
	N	M	SD	n	M	SD	n	M	SD
Minderheidsgroep	47	2.06	.85	23	2.14	.90	24	1.99	.82
MBO	40	2.08	.84	20	2.25	.91	20	1.92	.76
≥ 18 jaar	33	2.09	.89	17	2.20	.97	16	1.98	.83
Niveau 2+3	34	1.95	.73	16	2.08	.75	18	1.83	.72
Item 19	47	2.11	1.09	23	2.22	1.09	24	2.00	1.10
Item 20	47	2.00	1.12	23	2.13	1.14	24	1.88	1.12
Item 21	47	2.09	.97	23	2.09	.95	24	2.08	1.02

Hypothese 5

Met een ANOVA is gekeken of er een verschil is in aandacht voor de minderheid tussen de meerderheidsgroep in de voor-conditie en de meerderheidsgroep in de na-conditie. Zie tabel 3 voor de gemiddelden en standaarddeviaties. De meerderheidsgroep in de na-conditie rapporteerde significant meer aandacht voor de minderheid dan de meerderheidsgroep in de na-conditie, $F(1,175) = 6.880, p < .05$. De hypothese werd dus bevestigd.

Als er een onderscheid wordt gemaakt in opleidingsniveau, rapporteerden de deelnemers van het MBO van de meerderheidsgroep in de na-conditie significant meer aandacht voor de minderheid dan de deelnemers van het MBO van de meerderheidsgroep in de voor-conditie, $F(1,112) = 8.643, p < .05$. Voor de deelnemers van het VMBO van de meerderheidsgroep bleek er uit de Levene's Test dat de varianties verschilden tussen de voor-conditie en de na-conditie, $F(1,59) = 8.817, p < .05$. Daarom is er voor een verschil in aandacht voor de minderheid tussen deze twee groepen een onafhankelijke T-test uitgevoerd. Hieruit bleek dat de deelnemers van het VMBO van de meerderheidsgroep in de na-conditie niet significant meer aandacht voor de minderheid rapporteerden dan de deelnemers van het VMBO van de meerderheidsgroep in de voor-conditie, $t(48,775) = -.643, ns$. Er is geen significant interactie-effect tussen conditie en opleidingsniveau, $F(1,171) = 1.389, ns$.

Verder is er ook een onderscheid gemaakt in geslacht. De mannen van de meerderheidsgroep rapporteerden in de na-conditie marginaal significant meer aandacht voor de minderheid dan de mannen van de meerderheidsgroep in de voor-conditie, $F(1,84) = 3.730, p < .1$. De vrouwen van de meerderheidsgroep rapporteerden in de na-conditie ook marginaal significant meer aandacht voor de minderheid dan de vrouwen van de meerderheidsgroep in de voor-conditie, $F(1,88) = 2,982, p < .1$. Er is geen significant interactie-effect tussen conditie en geslacht, $F(1,71) = .001, ns$.

Er is ook een onderscheid gemaakt in leeftijd. De deelnemers onder de 18 jaar van de meerderheidsgroep rapporteerden in de na-conditie marginaal significant meer aandacht voor de minderheid dan de deelnemers onder de 18 jaar van de meerderheidsgroep in de voor-conditie, $F(1,101) = 3.532, p < .1$. De deelnemers boven de 18 jaar van de meerderheidsgroep rapporteerden in de na-conditie niet significant meer aandacht voor de minderheid dan de deelnemers boven de 18 jaar van de meerderheidsgroep in de voor-conditie, $F(1,72) = 1.938, ns$. Er is geen significant interactie-effect tussen de conditie en leeftijd, $F(1,173) = .149, ns$.

Wanneer er een onderscheid wordt gemaakt in geloof, bleek er uit de Levene's Test dat de varianties verschilden tussen de gelovige deelnemers van de meerderheidsgroep in de voor-conditie en de gelovige deelnemers van de meerderheidsgroep in de na-conditie, $F(1,47) = 10.152, p < .05$. Daarom is er voor een verschil in aandacht voor de minderheid tussen deze twee groepen een onafhankelijke T-test uitgevoerd. Hieruit bleek dat de gelovige deelnemers van de meerderheidsgroep in de na-conditie significant meer aandacht voor de minderheid rapporteerden dan de gelovige deelnemers van de meerderheidsgroep in de voor-conditie, $t(44,356) = -3.01, p < .05$. De niet-gelovige deelnemers van de meerderheidsgroep rapporteerden in de na-conditie niet significant meer aandacht voor de minderheid dan de niet-gelovige deelnemers van de meerderheidsgroep in de voor-conditie, $F(1,125) = 2.102, ns$. Er is een marginaal significant interactie-effect tussen de conditie en geloof, $F(1,172) = 2.886, p < .1$. Dat betekent dat de gelovige deelnemers en de niet-gelovige deelnemers van de meerderheidsgroep iets anders waren beïnvloed door de conditie waar ze in zaten (zie Figuur 5). In de voor-conditie is er geen significant verschil in aandacht voor de minderheid tussen de gelovige en de niet-gelovige deelnemers van de meerderheidsgroep, $t(46,469) = .768, ns$. In de na-conditie rapporteerden de gelovige deelnemers van de meerderheidsgroep marginaal significant meer aandacht voor de minderheid dan de niet-gelovige deelnemers van de meerderheidsgroep in de na-conditie, $t(84) = -1.630, p < .1$.

Ook is er een onderscheid gemaakt in de drie verschillende niveaus van de tentoonstelling die de deelnemers konden doen tijdens het doorlopen van de tentoonstelling. Uit de Levene's Test bleek dat de varianties verschilden tussen de deelnemers van niveau 1 van de meerderheidsgroep in de voor-conditie en de deelnemers van niveau 1 van de meerderheidsgroep in de na-conditie, $F(1,61) = 8.015, p < .05$. Daarom is er voor een verschil in aandacht voor de minderheid tussen deze twee groepen een onafhankelijke T-test uitgevoerd. Hieruit bleek dat de deelnemers van niveau 1 van de meerderheidsgroep in de na-conditie niet significant meer aandacht voor de minderheid rapporteerden dan de deelnemers van niveau 1 van de meerderheidsgroep in de voor-conditie, $t(50,595) = -.415, ns$. De deelnemers die niveau 2 en 3 deden konden niet apart geanalyseerd worden omdat er dan te weinig deelnemers zijn voor de statistische analyses. Daarom zijn deze deelnemers samengenomen en vervolgens geanalyseerd. De deelnemers van niveau 2 en 3 van de meerderheidsgroep rapporteerden in de na-conditie significant meer aandacht voor de minderheid dan de deelnemers van niveau 2 en 3 van de meerderheidsgroep in de voor-conditie, $F(1,112) = 10.377, p < .05$. Er is geen significant interactie-effect tussen de conditie en het niveau, $F(2,171) = 1.100, ns$.

De items van 'aandacht voor de minderheid' zijn ook apart geanalyseerd. De meerderheidsgroep in de na-conditie is het significant meer eens met item 19: "In de democratie moet de meerderheid rekening houden met de minderheid.", dan de meerderheidsgroep in de voor-conditie, $t(172,764) = -3.058, p < .05$. De meerderheidsgroep in de na-conditie is het marginaal significant meer eens met item 20: "In de democratie moet ook de minderheid wat te zeggen hebben", dan de meerderheidsgroep in de voor-conditie, $t(174) = -1.320, p < .1$. Ten slotte was de meerderheidsgroep in de na-conditie het significant meer eens met item 21: "In de democratie is er aandacht voor de minderheid.", dan de meerderheidsgroep in de voor-conditie, $t(175) = -1.829, p < .05$.

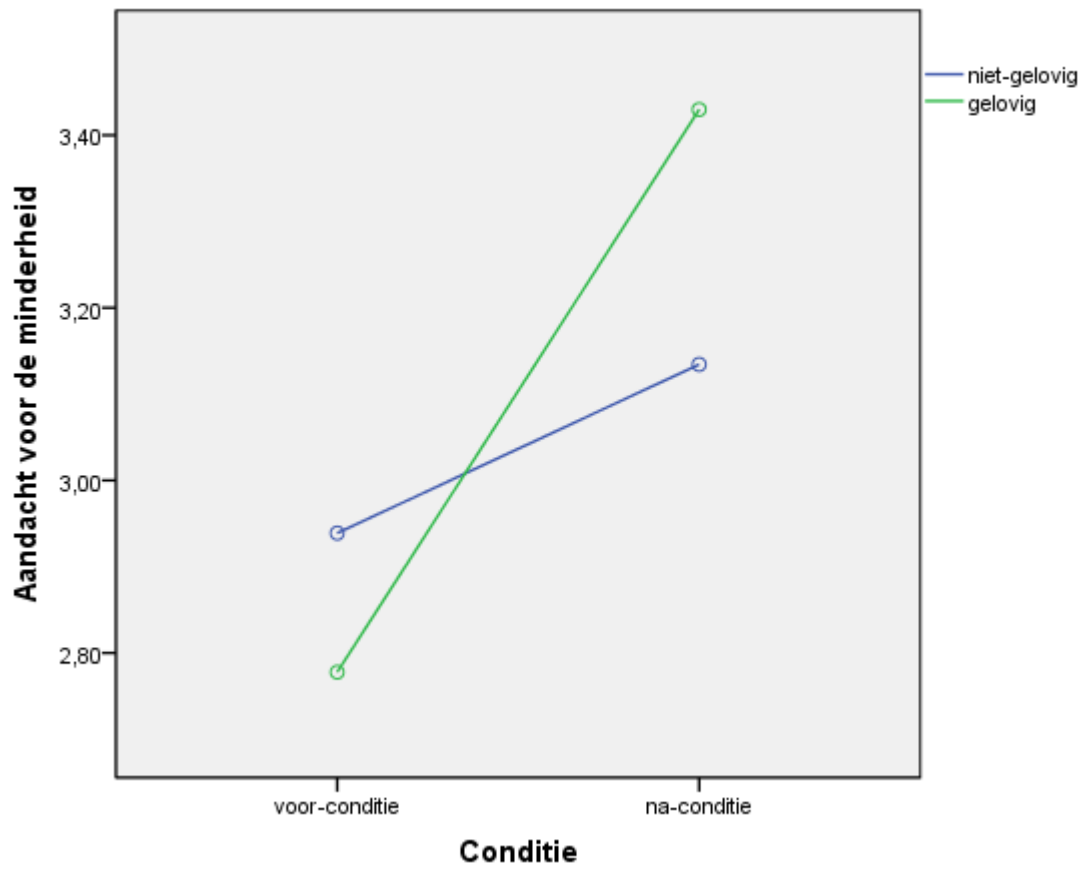
Tabel 3.

Gemiddelden (M), standaarddeviaties (SD) en aantal deelnemers (N) van ‘aandacht voor de minderheid’ voor de meerderheidsgroep, conditie, opleidingsniveau, leeftijd en niveau.

	Totaal			Voor-conditie			Na-conditie		
	N	M	SD	n	M	SD	n	M	SD
Meerderheidsgroep	177	3.04	.80	91	2.89	.85	86	3.20	.70
MBO	114	3.08	.75	61	2.89	.74	53	3.29	.70
VMBO	61	2.94	.88	30	2.89	1.06	31	2.99	.88
Mannen	86	3.10	.76	42	2.94	.86	44	3.26	.61
Vrouwen	90	2.99	.84	48	2.85	.86	42	3.15	.79
< 18 jaar	103	2.89	.86	58	2.76	.92	45	3.07	.71
≥ 18 jaar	74	3.24	.68	74	3.12	.67	41	3.34	.69
Gelovig	49	3.03	.90	30	2.78	1.01	19	3.43	.48
Niet-gelovig	127	3.04	.76	60	2.94	.77	67	3.13	.75
Niveau 1	63	2.94	.87	31	2.89	1.04	32	2.98	.66
Niveau 2+3	114	3.10	.75	60	2.89	.75	54	3.33	.70
Item 19	176	2.93	1.05	91	2.70	1.11	85	3.16	.94
Item 20	176	3.23	.99	91	3.13	1.06	85	3.33	.92
Item 21	176	2.96	.95	91	2.84	.92	85	3.09	.96

Figuur 5.

Gemiddelde score voor aandacht voor de minderheid voor de gelovige en niet-gelovige deelnemers van de meerderheidsgroep in de voor-conditie en in de na-conditie.

Items vertrouwen apart

Er is ook gekeken naar de verschillen tussen groep en conditie wanneer de items van vertrouwen in de democratie apart geanalyseerd werden. Zie Tabel 4 voor de gemiddelden en standaarddeviaties. De deelnemers in na-conditie zijn het met alle items meer eens dan de deelnemers in de voor-conditie. Deze verschillen zijn voor zeven van de in totaal elf items significant. De deelnemers in de na-conditie zijn het significant meer eens met het item: “Ik vertrouw de politieke partijen in Nederland.”, dan de deelnemers in de voor-conditie, $t(221) = -1.725, p < .05$. De deelnemers in de na-conditie zijn het ook significant meer eens met het item: “Ik vertrouw de Nederlandse overheid/regering.”, dan de deelnemers in de voor-conditie, $t(220) = -2.710, p < .05$. Verder zijn de deelnemers in de na-conditie het significant meer eens met het item: “De democratie heeft problemen, maar het is beter dan andere vormen van een land besturen.”, dan de deelnemers voor-conditie, $t(219) = -1.708, p < .05$. De deelnemers in de na-conditie zijn het significant meer eens met het item: “In de democratie werkt de economie goed.”, dan deelnemers in de voor-conditie, $t(222) = -2.211, p < .05$. De deelnemers in de na-conditie zijn het significant meer eens met het item: “In de democratie wordt weinig ruzie gemaakt.”, dan de deelnemers in de voor-conditie, $t(222) = 2.026, p < .05$. De deelnemers in de na-conditie zijn het significant meer eens met het item: “In de democratie wordt er goed orde gehouden.”, dan de deelnemers in de voor-conditie, $t(220) = -1.941, p < .05$. Ten slotte zijn de deelnemers in de na-conditie het significant meer eens met het item: “De democratie zorgt voor veiligheid.”, dan de deelnemers in de voor-conditie, $t(212) = -2.867, p < .05$. Ook de deelnemers van het MBO zijn het in de na-conditie met bijna alle items significant meer eens dan de deelnemers van het MBO in de voor-conditie, $ts > 1.7, ps < .05$. Er is geen significant verschil tussen de deelnemers van het MBO in de na-conditie en de deelnemers van het MBO in de voor-conditie voor het item: “Mijn stem telt in de democratie.”, $t(151) = -1.047, ns$. De deelnemers van het MBO in de na-

conditie zijn het marginaal significant meer eens met het item: “In de democratie wordt weinig ruzie gemaakt.”, dan de deelnemers van het MBO in de voor-conditie, $t(152) = -1.372$, $p < .1$.

In de voor-conditie is de meerderheidsgroep het significant meer eens met het item: “De democratie heeft problemen, maar het is beter dan andere vormen van een land besturen.”, dan de minderheidsgroep, $t(110) = 2.411$, $p < .05$. Verder is in de voor-conditie de meerderheidsgroep het marginaal significant meer eens met het item: “In de democratie wordt er goed orde gehouden.”, dan de minderheidsgroep, $t(111) = 1.646$, $p = .05$. Ten slotte is in de voor-conditie de meerderheidsgroep het marginaal significant meer eens met het item: “De democratie zorgt voor veiligheid.”, dan de minderheidsgroep, $t(107) = 1.529$, $p = < .1$. De resultaten blijven hetzelfde als er alleen naar de deelnemers van het MBO wordt gekeken, alleen is er voor de deelnemers van het MBO in de voor-conditie ook een trend waarneembaar voor het item: “De democratie is de beste manier waarop een land kan worden geregeerd.”. De meerderheidsgroep van het MBO is het marginaal significant meer eens met dit item dan de minderheidsgroep van het MBO, $t(78) = 1.444$, $p < .1$.

In de na-conditie zijn er op alle items geen significante verschillen tussen de meerderheidsgroep en de minderheidsgroep. Dit geldt ook voor de deelnemers van het MBO.

Tabel 4.

Gemiddelden (M), standaarddeviaties (SD) en aantal deelnemers (N) voor de items van 'vertrouwen in de democratie' voor conditie, groep en opleidingsniveau.

	Voor-conditie			Na-conditie		
	N	M	SD	N	M	SD
8. Ik vertrouw de politieke partijen in Nederland.	114	2.45	.99	109	2.68	1.02
Meerderheidsgroep	91	2.46	.99	86	2.65	1.02
Minderheidsgroep	23	2.39	.99	23	2.78	1.04
9. Ik vertrouw de Nederlandse overheid/regering.	114	2.46	1.01	110	2.81	.89
Meerderheidsgroep	91	2.43	.99	86	2.77	.88
Minderheidsgroep	23	2.61	1.08	24	2.96	.96
10. Mijn stem telt in de democratie.	114	2.71	1.16	109	2.92	1.16
Meerderheidsgroep	91	2.74	1.17	86	2.84	1.18
Minderheidsgroep	23	2.61	1.12	23	3.22	1.04
11. Ik ben tevreden met de manier waarop de democratie werkt.	114	2.96	1.02	109	3.11	.96
Meerderheidsgroep	91	2.98	1.00	85	3.15	.92
Minderheidsgroep	23	2.87	1.10	24	2.96	1.08
12. De democratie heeft problemen, maar het is beter dan andere vormen van een land besturen.	112	2.99	1.07	109	3.22	.92
Meerderheidsgroep	89	3.11	1.05	85	3.18	.93
Minderheidsgroep	23	2.52	1.04	24	3.38	.88

Vervolg Tabel 3.

	Voor-conditie			Na-conditie		
	N	M	SD	N	M	SD
13. In de democratie werkt de economie goed.	114	2.44	1.02	110	2.74	.99
Meerderheidsgroep	91	2.45	.99	86	2.72	1.00
Minderheidsgroep	23	2.39	1.16	24	2.79	.98
14. In de democratie wordt weinig ruzie gemaakt.	114	2.44	.98	110	2.15	1.00
Meerderheidsgroep	91	1.84	.97	86	2.20	1.00
Minderheidsgroep	23	2.04	1.02	24	1.96	1.00
15. In een goedwerkende democratie horen conflicten.	110	3.07	.98	104	3.27	.90
Meerderheidsgroep	89	3.09	1.01	84	3.31	.86
Minderheidsgroep	21	3.00	.89	20	3.10	1.02
16. In de democratie wordt er goed orde gehouden.	113	2.73	.96	109	2.97	.94
Meerderheidsgroep	90	2.80	.94	86	2.94	.96
Minderheidsgroep	23	2.43	.99	23	3.09	.85
17. De democratie zorgt voor veiligheid.	109	2.80	.92	105	3.15	.89
Meerderheidsgroep	88	2.86	.93	84	3.17	.89
Minderheidsgroep	21	2.52	.87	21	3.10	.89
18. De democratie is de beste manier waarop een land kan worden geregeerd.	113	3.04	.94	110	3.19	.89
Meerderheidsgroep	90	3.08	.96	86	3.21	.88
Minderheidsgroep	23	2.91	.85	24	3.13	.95

Identificatie met andere nationaliteit

Naast dat de deelnemers konden aangeven waar hun ouders geboren zijn, konden ze ook invullen tot welke nationaliteit ze zichzelf rekenden. Op basis hiervan kon er een onderscheid gemaakt worden tussen deelnemers die zichzelf Nederlander vinden en tussen deelnemers die zich met een andere nationaliteit identificeerden. 180 deelnemers gaven aan zich alleen Nederlands te voelen, 44 deelnemers gaven aan zich ook tot een andere nationaliteit te rekenen naast de Nederlandse of zich alleen tot een andere nationaliteit te rekenen. Vervolgens is er met een ANOVA gekeken naar de verschillen tussen deze twee groepen in de twee condities. Zie Tabel 5 voor de gemiddelden en standaarddeviaties. Allereerst rapporteerden de Nederlanders marginaal significant meer vertrouwen in de democratie dan de andere nationaliteiten, als er geen onderscheid wordt gemaakt in conditie, $F(1,220) = 3.225, p < .1$.

In de voor-conditie rapporteerden de Nederlanders niet significant meer vertrouwen in de democratie dan de andere nationaliteiten, $F(1,112) = 2.486, ns$. In de na-conditie is er geen significant verschil in vertrouwen in de democratie tussen de Nederlanders en de andere nationaliteiten, $F(1,108) = .867, ns$.

De deelnemers met een andere nationaliteit laten in de na-conditie ($M=2.16, SD=.89$) niet significant minder gevoelens van relatieve deprivatie zien dan de deelnemers met een andere nationaliteit in de voor-conditie, ($M=2.23, SD=.99$), $F(1,42) = .058, ns$.

Vervolgens is er alleen gekeken naar de deelnemers van het MBO. De Nederlanders van het MBO hebben significant meer vertrouwen in de democratie dan de andere nationaliteiten van het MBO, als er geen onderscheid wordt gemaakt in conditie, $F(1,150) = 4.264, p < .05$. De Nederlanders van het MBO rapporteerden in de voor-conditie significant meer vertrouwen in de democratie dan de andere nationaliteiten van het MBO, $F(1,79) = 5.184, p < .05$. In de na-conditie is er geen significant verschil voor vertrouwen in de

democratie tussen de Nederlanders en de andere nationaliteiten van het MBO, $F(1,71) = .403$, *ns*.

De deelnemers van het MBO met een andere nationaliteit laten in de na-conditie ($M=2.11$, $SD=.91$) niet significant minder gevoelens van relatieve deprivatie zien dan de deelnemers van het MBO met een andere nationaliteit in de voor-conditie, ($M= 2.38$, $SD= 1.00$), $F(1,32) = .644$, *ns*.

Het VMBO kon niet apart geanalyseerd worden, omdat in deze groep slechts tien deelnemers een andere nationaliteit aangaven. Er kon verder ook geen onderscheid worden gemaakt in geslacht, leeftijd, geloof en niveau omdat er daarvoor te weinig deelnemers waren met een andere nationaliteit.

Tabel 5.

Gemiddelden (M), standaarddeviaties (SD) en aantal deelnemers (N) van 'Vertrouwen in de democratie' voor conditie en nationaliteit.

	Totaal			Voor-conditie			Na-conditie		
	N	M	SD	n	M	SD	n	M	SD
Totaal	224	2.80	.55	114	2.68	.54	110	2.92	.53
MBO	154	2.83	.55	81	2.67	.53	73	3.01	.53
Alleen Nederlands	180	2.83	.53	95	2.72	.52	85	2.95	.50
MBO	120	2.87	.51	65	2.73	.49	55	3.03	.48
Andere nationaliteit	44	2.69	.62	19	2.51	.59	25	2.84	.62
MBO	34	2.69	.65	16	2.41	.58	18	2.94	.65

Meningen over tentoonstelling

Alle deelnemers in de na-conditie kregen nog vijf vragen naar hun mening over de tentoonstelling. Het item: “Ik vind deze tentoonstelling leuk” is beantwoord door 110 deelnemers. Hiervan gaf 49.1% aan het eens te zijn met deze stelling, 35.5% gaf aan het een beetje eens te zijn, 9.1% gaf aan het een beetje oneens te zijn en 6.4% gaf het oneens te zijn. Het item: “Ik vind deze tentoonstelling saai.” is beantwoord door 109 deelnemers. Hiervan gaf 8.3% aan het eens te zijn met deze stelling, 18.3% gaf aan het een beetje eens te zijn, 24.8% gaf aan het een beetje oneens te zijn en 48.6% gaf aan het oneens te zijn. Het item: “Ik vind deze tentoonstelling leerzaam.” is beantwoord door 110 deelnemers. Hiervan gaf 55.5% aan het eens te zijn met deze stelling, 36.4% gaf aan het een beetje eens te zijn, 6.4% gaf aan het een beetje oneens te zijn en 1.8% gaf aan het oneens te zijn. Het item: “Ik zou deze tentoonstelling aan iedereen aanraden.” is beantwoord door 109 deelnemers. Hiervan gaf 33.9% aan het eens te zijn met deze stelling, 44.0% gaf aan het een beetje mee eens te zijn, 12.8% gaf aan het een beetje oneens te zijn en 9.2% gaf aan het oneens te zijn. Tot slot het laatste item: “Ik zou graag meer willen weten over democratie.”, die is beantwoord door 110 deelnemers. Hiervan gaf 20.9% aan het eens te zijn met deze stelling, 38.2% gaf aan het een beetje eens te zijn, 18.2% gaf aan het een beetje oneens te zijn en 22.7% gaf aan het oneens te zijn.

Met een onafhankelijke T-test is gekeken of deze meningen verschillen tussen de meerderheidsgroep en de minderheidsgroep. Hieruit bleek dat er geen significante verschillen zijn tussen de meerderheidsgroep en de minderheidsgroep. Zie Tabel 6 voor de gemiddelden en standaarddeviaties.

Tabel 6.

Gemiddelden (M), standaarddeviaties (SD) en aantal deelnemers (N) voor de meningen over de tentoonstelling voor de meerderheidsgroep en de minderheidsgroep.

	Meerderheidsgroep			Minderheidsgroep		
	N	M	SD	N	M	SD
Item 24: Ik vind deze tentoonstelling leuk.	86	3.29	.87	24	3.21	.93
Item 25: Ik vind deze tentoonstelling saai.	86	1.86	1.01	23	1.87	.97
Item 26: Ik vind deze tentoonstelling leerzaam.	86	3.47	.68	24	3.42	.78
Item 27: Ik zou deze tentoonstelling aan iedereen aanraden.	85	2.99	.95	24	3.17	.82
Item 28: Ik zou graag meer willen weten over democratie.	86	2.56	1.07	24	2.63	1.06

Opmerkingen over tentoonstelling en vragenlijst

Een aantal deelnemers heeft gebruik gemaakt van de mogelijkheid om opmerkingen over de vragenlijst en de tentoonstelling op te schrijven. Er hadden 13 deelnemers van de in totaal 234 deelnemers een opmerking over de vragenlijst en er hadden 23 deelnemers een opmerking over de tentoonstelling. Zie Bijlage 3 voor een overzicht van de opmerkingen over de vragenlijst en de tentoonstelling.

Correlaties

Er is ook gekeken in hoeverre er een verband is tussen het vertrouwen in de democratie en de evaluatie van de tentoonstelling en tussen het vertrouwen in de democratie en de mening of er in de tentoonstelling wordt ingespeeld op minderheden in de democratie.

Voor de evaluatie van de tentoonstelling is de gemiddelde score van de items 24, 25, 26 en 27 berekend. Item 25 werd hiervoor eerst omgescoord. De vier items hebben samen goede betrouwbaarheid ($\alpha = .82$). Er is een marginaal significante correlatie tussen de evaluatie van de tentoonstelling en het vertrouwen in de democratie, $r = .16, p = < .1$. Er is dus een klein positief verband tussen de evaluatie van de tentoonstelling en het vertrouwen in de democratie. Hoe positiever de evaluatie van de tentoonstelling, hoe meer vertrouwen in de democratie. Er is ook een onderscheid gemaakt in groep. Voor de meerderheidsgroep is er geen significante correlatie tussen de evaluatie van de tentoonstelling en het vertrouwen in de democratie, $r = .18, ns$. Voor de minderheidsgroep is er ook geen significante correlatie tussen de evaluatie van de tentoonstelling en het vertrouwen in de democratie, $r = .11, ns$.

Voor de mening van de deelnemers of de tentoonstelling inspeelt op minderheden in de democratie is de gemiddelde score van de items 22 en 23 berekend. Deze twee items hebben samen een goede betrouwbaarheid ($\alpha = .65$). Er is een significante correlatie tussen de mening of de tentoonstelling inspeelt op minderheden in de democratie en het vertrouwen in de democratie, $r = .25, p < .05$. Er is dus een klein positief verband tussen de mening of de tentoonstelling inspeelt op minderheden in de democratie en het vertrouwen in de democratie. Hoe meer iemand vindt dat de tentoonstelling inspeelt op minderheden in de democratie, hoe meer vertrouwen diegene heeft in de democratie. Voor de meerderheidsgroep is er ook een significante correlatie tussen de mening of de tentoonstelling inspeelt op minderheden in de democratie en het vertrouwen in de democratie, $r = .30, p < .05$. Voor de minderheidsgroep is er geen significante correlatie tussen de mening of de tentoonstelling inspeelt op minderheden in de democratie en het vertrouwen in de democratie, $r = .14, ns$.

Discussie

Samenvatting en conclusies resultaten

In deze studie werd gekeken wat het effect is van de tentoonstelling 'Het Fort van de Democratie' op het vertrouwen in de democratie onder jongeren van minderheidsgroepen en meerderheidsgroepen.

Allereerst kan er geconcludeerd worden dat het vertrouwen in de democratie toeneemt onder jongeren wanneer zij de tentoonstelling hebben bezocht. Jongeren hebben na een bezoek aan de tentoonstelling meer vertrouwen in de democratie dan jongeren die de tentoonstelling niet bezocht hebben. Ten tweede hebben jongeren van de meerderheidsgroep voor aanvang van de tentoonstelling niet meer vertrouwen in de democratie dan de jongeren van de minderheidsgroep. Ten derde hebben jongeren van de meerderheidsgroep na aanvang van de tentoonstelling evenveel vertrouwen in de democratie als de jongeren van de minderheidsgroep. Ten vierde hebben jongeren van de minderheidsgroep na een bezoek aan de tentoonstelling niet minder gevoelens van relatieve deprivatie dan de jongeren van de minderheidsgroep die de tentoonstelling niet bezocht hebben en ten vijfde hebben jongeren van de meerderheidsgroep na een bezoek aan de tentoonstelling meer aandacht voor de minderheid dan de jongeren van de meerderheidsgroep die de tentoonstelling niet bezocht hebben. De jongeren van de meerderheidsgroep vinden na de tentoonstelling dat er meer rekening moet worden gehouden met minderheden in de democratie.

Er is ook een onderscheid gemaakt in verschillende groepen jongeren. Zo hebben jongeren van het MBO meer vertrouwen in de democratie na een bezoek aan de tentoonstelling dan jongeren van het MBO die de tentoonstelling niet bezocht hebben, maar dit gold niet voor de jongeren van het VMBO. Het is dan ook niet opvallend dat de jongeren die het laagste niveau van de tentoonstelling deden ook niet meer vertrouwen in de democratie hebben na een bezoek aan de tentoonstelling en dat de jongeren die het middelste

en het hoogste niveau van de tentoonstelling deden wel meer vertrouwen in de democratie hebben na een bezoek aan de tentoonstelling. Mannen hebben na een bezoek aan de tentoonstelling ook meer vertrouwen in de democratie dan de mannen die de tentoonstelling niet bezocht hebben, maar dit gold niet voor de vrouwen. De andere groepen jongeren hadden na de tentoonstelling ook meer vertrouwen in de democratie.

Verder hebben jongeren boven de 18 jaar van de meerderheidsgroep voor aanvang van de tentoonstelling meer vertrouwen in de democratie dan hun leeftijdsgenoten van de minderheidsgroep. Ook vinden jongeren van de meerderheidsgroep dat de democratie beter is dan andere vormen van een land besturen, in tegenstelling tot jongeren van een minderheidsgroep. De jongeren van de meerderheidsgroep vinden dat er in de democratie beter orde wordt gehouden en meer veiligheid is dan de jongeren van de minderheidsgroep.

Na een bezoek aan de tentoonstelling hebben alle groepen jongeren van de meerderheidsgroep evenveel vertrouwen in de democratie als alle groepen jongeren van de minderheidsgroep. Ook zijn er na de tentoonstelling geen verschillen meer tussen de jongeren van de minderheidsgroep en jongeren van de meerderheidsgroep in de mate waarin ze vinden dat de democratie zorgt voor orde en veiligheid. Verder zijn jongeren van de minderheidsgroep na de tentoonstelling het in gelijke mate als de jongeren van de meerderheidsgroep ermee eens dat de democratie beter is dan andere vormen van een land besturen.

Geen enkele groep jongeren van de minderheidsgroep heeft na de tentoonstelling minder gevoelens van relatieve deprivatie, dan de jongeren die de tentoonstelling niet hebben bezocht.

Bijna alle groepen jongeren van de meerderheidsgroep hebben na de tentoonstelling meer aandacht voor de minderheid in de democratie dan de jongeren van de meerderheidsgroep die de tentoonstelling niet hebben doorlopen. Alleen de jongeren van het

VMBO, de jongeren boven de 18 jaar, de niet-gelovige jongeren en de jongeren die niveau 1 van de tentoonstelling deden hadden na de tentoonstelling niet meer aandacht voor de minderheid in de democratie dan de jongeren die de tentoonstelling niet hebben doorlopen.

Er is in dit onderzoek ook een onderscheid gemaakt tussen deelnemers die alleen aangaven de Nederlandse nationaliteit te hebben en deelnemers die naast de Nederlandse ook een andere nationaliteit aangaven of alleen een andere nationaliteit aangaven. Uit de resultaten bleek dat de Nederlanders van het MBO meer vertrouwen hebben in de democratie dan de andere nationaliteiten voor aanvang van de tentoonstelling. Na een bezoek aan de tentoonstelling is er geen verschil meer in de mate waarin deze twee groepen vertrouwen hebben in de democratie.

Ten slotte waren de meeste jongeren erg positief over de tentoonstelling. Een ruime meerderheid van de jongeren vond de tentoonstelling leuk, niet saai en leerzaam. Ze zouden ook de tentoonstelling aan anderen aanraden. De meningen zijn verdeeld als er aan de jongeren wordt gevraagd of ze meer willen weten over democratie, maar de meesten zouden wel meer willen weten over democratie. Er is geen verschil in meningen over de tentoonstelling tussen de meerderheidsgroep en de minderheidsgroep.

Verklaringen conclusies

Jongeren hebben na een bezoek aan de tentoonstelling meer vertrouwen in de democratie dan jongeren die de tentoonstelling niet bezocht hebben. Veel jongeren gaven bij binnenkomst de indruk sceptisch over de maatschappij en onverschillig te zijn. Na het doorlopen van de tentoonstelling zagen ze wellicht de vele voordelen van de democratie in waardoor ze meer vertrouwen kregen in de democratie. De tentoonstelling heeft dus een positieve invloed op de mate waarin jongeren de democratie vertrouwen. Bij de jongeren van het VMBO werd geen toename in het vertrouwen in de democratie gevonden. Deze jongeren

waren erg jong, waardoor de democratie en de vragen van de vragenlijst misschien te ver van ze af stonden. De vragenlijst verwachtte een enige voorkennis over de democratie en wellicht was het niveau te laag voor deze kennis. De jongeren van het VMBO deden ook het laagste niveau van de tentoonstelling. Het kan ook zijn dat dit niveau zodanig anders en lager was dan de twee hogere niveaus waardoor het geen toename in het vertrouwen in de democratie kon bewerkstelligen.

Ook de vrouwen die de tentoonstelling hebben bezocht hebben niet meer vertrouwen in de democratie dan de vrouwen die de tentoonstelling niet hebben bezocht. De vrouwen lieten voor aanvang van de tentoonstelling al iets meer vertrouwen in de democratie zien dan de mannen, waardoor het verschil kleiner is. De tentoonstelling zette de mannen waarschijnlijk meer aan het denken dan de vrouwen, omdat de mannen de indruk gaven veel onverschilliger en sceptischer te zijn dan de vrouwen. Hierdoor had de tentoonstelling op de mannen een grotere invloed dan op de vrouwen.

De jongeren van de minderheidsgroep hadden voor aanvang van de tentoonstelling niet minder vertrouwen in de democratie dan de jongeren van de meerderheidsgroep. De minderheidsgroep liet wel minder vertrouwen in de democratie zien, maar dit verschil was te klein om te concluderen dat de minderheidsgroep minder vertrouwen in de democratie had. Het aantal personen dat tot een minderheidsgroep werd gerekend was klein, in tegenstelling tot het aantal personen dat tot een meerderheidsgroep werd gerekend. Mogelijk werd er wel een verschil gevonden als de minderheidsgroep uit meer jongeren bestond. Het kan ook zijn dat veel jongeren van de minderheidsgroep zich niet tot de minderheid voelden behoren. Jongeren die een ouder hebben die in een niet-Westers land is geboren, kunnen wel in Nederland geboren zijn en Nederlands opgevoed worden. Hierdoor zouden ze zich net zo Nederlands kunnen voelen als iemand die twee Nederlandse ouders heeft. Jongeren kunnen bij een minderheidsgroep horen omdat één van hun ouders in een niet-Westers land is

geboren, maar dat hoeft niet altijd te betekenen dat ze daar dan iets mee te maken hebben. In dit onderzoek is hiermee rekening gehouden door ook te kijken naar welke nationaliteit de jongeren zelf aangeven. Op basis van dit onderscheid bleek er echter voor aanvang van de tentoonstelling geen verschil te zijn in het vertrouwen in de democratie tussen Nederlanders en jongeren met een andere nationaliteit, maar wel voor de jongeren van het MBO. De Nederlandse jongeren van het MBO hebben voor aanvang van de tentoonstelling meer vertrouwen in de democratie dan de jongeren van het MBO met een andere nationaliteit. Hiernaast bleek dat jongeren boven de 18 jaar van de meerderheidsgroep voor aanvang van de tentoonstelling wel meer vertrouwen in de democratie hebben dan hun leeftijdsgenoten van de minderheidsgroep, ondanks dat dit onderscheid is gemaakt op basis van het geboorteland van de ouders. Het lijkt erop dat jongeren onder de 18 en van een lager niveau dan het MBO te jong zijn of te laag zijn opgeleid, waardoor ze misschien te weinig afweten van de democratie of zich er niet mee bezig houden. Ook mogen jongeren onder de 18 jaar nog niet stemmen, waardoor ze er wellicht nooit bij hebben stilgestaan dat ze tot een minderheid behoren.

Na de tentoonstelling zijn er geen verschillen meer in het vertrouwen in de democratie tussen alle jongeren van de meerderheidsgroep en alle jongeren van de minderheidsgroep. Er zijn na een bezoek aan de tentoonstelling ook geen verschillen meer in het vertrouwen in de democratie tussen de Nederlandse jongeren en de jongeren met een andere nationaliteit. Voor aanvang van de tentoonstelling zijn er dus toch meer verschillen gevonden in het vertrouwen in de democratie tussen de meerderheidsgroep en de minderheidsgroep. De tentoonstelling reduceert dus het verschil in vertrouwen in de democratie tussen de meerderheidsgroep en de minderheidsgroep.

De minderheidsgroep laat niet minder gevoelens van relatieve deprivatie zien na het doorlopen van de tentoonstelling. Het is de vraag of de schaal voor relatieve deprivatie wel degelijke relatieve deprivatie heeft gemeten. Deze schaal keek meer naar in hoeverre er

rekening moet worden gehouden met de minderheid en of de minderheid wat te zeggen moet hebben in de democratie. Jongeren van minderheidsgroepen kunnen het hier zowel voor als na de tentoonstelling mee eens zijn. Het is opvallend dat deze jongeren na de tentoonstelling het niet meer eens zijn met de stelling dat er aandacht voor minderheden in de democratie is, dan de jongeren voor de tentoonstelling. Er zijn wel verschillen, maar deze verschillen zijn te klein om een conclusie te kunnen trekken. Wellicht komt dit omdat er weinig deelnemers tot een minderheidsgroep behoorden of omdat de jongeren de vragen over minderheid en meerderheid niet goed hebben begrepen. Het kan ook zijn dat alleen een tentoonstelling zo'n verschil niet kan bewerkstelligen.

De jongeren van de meerderheidsgroep hebben wel meer aandacht voor de minderheid in de democratie dan de jongeren van de meerderheidsgroep die de tentoonstelling niet bezocht hebben, maar dit geldt niet voor alle groepen jongeren. De jongeren van het VMBO van de meerderheidsgroep hebben na de tentoonstelling niet meer aandacht voor de minderheid. Dit kan komen door dezelfde redenen die zijn gegeven voor het feit dat er ook geen toename in het vertrouwen in de democratie is gevonden voor de jongeren van het VMBO. Deze jongeren waren wellicht te jong of deden een te laag niveau om meer aandacht voor de minderheid te kunnen bewerkstelligen bij deze jongeren. Hetzelfde geldt voor de jongeren die niveau 1 van de tentoonstelling deden. Ook de jongeren boven de 18 jaar hebben na de tentoonstelling niet meer aandacht voor de minderheid. Dit komt zeer waarschijnlijk omdat deze jongeren voor de tentoonstelling al behoorlijk veel aandacht voor de minderheid hadden, waardoor dit door de tentoonstelling nauwelijks nog verhoogt kon worden. Ten slotte hebben de niet-gelovige jongeren van de meerderheidsgroep na de tentoonstelling niet meer aandacht voor de minderheid. Dit kan komen doordat ook deze groep voor de tentoonstelling al veel aandacht voor de minderheid had.

De jongeren waren over het algemeen erg positief over de tentoonstelling. Dit komt omdat iedereen op zijn eigen niveau en tempo kan werken en omdat er is geprobeerd de tentoonstelling zo interactief en leuk mogelijk te maken, zonder dat dit ten koste gaat van het leren over democratie. Vaak vormt het certificaat een verplicht onderdeel van hun opleiding, wat de motivatie verhoogt om de tentoonstelling serieus te doorlopen. Veel jongeren zijn zo enthousiast geworden dat ze meer over democratie willen weten, anderen vinden dat ze na de tentoonstelling genoeg hebben geleerd over democratie.

Beperkingen onderzoek

Er was een aantal beperkingen aan dit onderzoek. De eerste beperking is het kleine aantal jongeren dat tot een minderheidsgroep behoorde. Hierdoor konden veel analyses niet gedaan worden, waardoor veel resultaten onbekend zijn gebleven. Door het kleine aantal zijn er ook mogelijk hypotheses niet bevestigd, die misschien met meer deelnemers wel bevestigd zouden worden. Er waren ook weinig jongeren die zichzelf tot een andere nationaliteit rekenden. Er konden geen vergelijkingen gemaakt worden tussen jongeren die zich niet-Nederlands voelden en dus alleen een andere nationaliteit aangaven en tussen jongeren die zich wel Nederlands voelden en dus alleen de Nederlandse nationaliteit aangaven. De meeste jongeren van de minderheidsgroep gaven aan een dubbele nationaliteit te hebben.

Een andere beperking is dat de vragen in de vragenlijst soms misschien te moeilijk waren voor de doelgroep. Hoewel de vragen voornamelijk uit bestaande vragen bestonden en de vragen als schaal een goede betrouwbaarheid hadden, lieten veel deelnemers tijdens het testen merken de vragen moeilijk te vinden of niet te begrijpen. De vragen waren misschien te vaag of te abstract gesteld. Toch is er bewust voor gekozen om de vragen zo kort mogelijk te houden, om de concentratie en motivatie tijdens het invullen niet te benadelen. Ook was er een aantal vragen die gingen over het politieke gedeelte van de democratie. Veel jongeren

wisten daar heel weinig vanaf en gaven dit ook aan. Het is ook jammer dat de tentoonstelling nauwelijks inspeelt op het politieke gedeelte van de democratie.

Een derde beperking aan dit onderzoek is het grote verschil in klassen die naar de tentoonstelling kwamen. In dit onderzoek is daar rekening mee gehouden door de niveaus en opleidingen apart te analyseren, maar ook daarbinnen waren verschillen. Sommige klassen werden binnen hun opleiding heel goed voorbereid op een bezoek aan het Fort van de Democratie of kregen een les die werd besteed aan democratie. Andere klassen hadden juist helemaal geen voorbereiding gehad en wisten niets over democratie.

Het is ook de vraag of de effecten ook op lange termijn nog zichtbaar zijn. Op het moment dat de deelnemers de vragenlijsten invulden waren ze nog erg met democratie bezig, wat sowieso tot een korte termijneffect leidde. De scholen zullen wellicht aandacht moeten blijven besteden aan democratie om de gewenste effecten te behouden.

Verder was er in dit onderzoek weinig variatie in opleidingsniveau. De jongeren die deelnamen aan dit onderzoek deden een VMBO of een MBO opleiding. Het wordt dan moeilijk om de resultaten te generaliseren naar alle jongeren, omdat er geen jongeren van hogere opleidingen aan dit onderzoek deelnamen. De vraag rijst hoe jongeren van hogere opleidingen zullen reageren op de tentoonstelling en het vertrouwen in de democratie. De vraag rijst ook hoe de resultaten zouden uitpakken bij volwassenen.

Ten slotte was er een verschil in de sfeer waarin de deelnemers de vragenlijst invulden. De jongeren die voor aanvang van de tentoonstelling de vragenlijst invulden waren vaak nog erg druk in tegenstelling tot de jongeren die de vragenlijst na de tentoonstelling invulden. De jongeren die voor aanvang de vragenlijst invulden zaten met z'n allen aan grote tafels, waardoor ze elkaar misschien bewust of onbewust beïnvloedden. De jongeren die na de tentoonstelling de vragenlijst invulden deden dat vaak met minder mensen tegelijk, omdat de jongeren niet allemaal tegelijk klaar waren met het doorlopen van de tentoonstelling. Het

nadeel dat deze jongeren echter hadden was dat het in deze ruimte lawaaiiger was dan in de andere ruimte.

Vervolgonderzoek

Vervolgonderzoek zal de besproken beperkingen aan dit onderzoek in acht moeten nemen. Er zullen meer jongeren geworven moeten worden die tot een minderheidsgroep behoren en een andere nationaliteit aangeven dan de Nederlandse. Verder zouden er misschien meer jongeren van een andere afkomst kunnen worden geselecteerd en niet alle deelnemers van Nederlandse afkomst te laten deelnemen aan dit onderzoek, om zo meer gelijke groepsaantallen te krijgen.

De vragen zouden misschien iets meer moeten aansluiten bij de jongeren of de vragen zouden wat concreter gesteld kunnen worden, zodat er tijdens het testen minder vragen gesteld hoeven worden door de deelnemers. Zo kan de stelling: “Mijn stem telt in de democratie.” worden veranderd in: “Mijn mening telt in de democratie.” of: “Ik mag een eigen mening hebben in de democratie.”

Er zou in de vragenlijst een vraag kunnen worden opgenomen over hoeveel de deelnemers al weten over democratie. Dan kan er in de analyses een onderscheid worden gemaakt in een groep die van te voren weinig weet over democratie en een groep die al veel weet over democratie.

Verder zou het interessant zijn om in het vervolg ook jongeren te testen die een hogere opleiding volgen. Het probleem hierbij is echter dat de tentoonstelling voornamelijk de doelgroep van de lageropgeleide jongeren aantrekt. Wellicht kan er een onderzoek worden uitgevoerd naar het effect van een andere educatievorm over democratie die wel aansluit bij hogeropgeleide jongeren en volwassenen.

De klassen die zijn geweest zouden op een later moment nog een keer getest kunnen worden om te kijken of ze op de lange termijn nog steeds vertrouwen hebben in de democratie. Dit is praktisch gezien erg lastig en wellicht niet haalbaar. Educatie op andere terreinen kan er misschien beter voor zorgen dat de effecten van het Fort van de Democratie op langere termijn zichtbaar blijven.

Ten slotte zou het een pre zijn als de desbetreffende docenten van te voren worden ingelicht over het onderzoek, zodat zij ook kunnen meewerken bij het afnemen van de vragenlijsten. Hierdoor kan er meer rust, orde en motivatie bewerkstelligd worden wat voor een optimalere kwaliteit van de antwoorden zorgt.

Consequenties onderzoek

Ondanks de besproken beperkingen brengt dit onderzoek een aantal belangrijke consequenties met zich mee. Zo heeft dit onderzoek daadwerkelijk een verschil aangetoond tussen de minderheidsgroep en de meerderheidsgroep in het vertrouwen in de democratie. Er zijn blijkbaar nog teveel spanningen tussen deze twee groepen en de democratie brengt haar ideaal van gelijkheid blijkbaar niet goed genoeg tot uiting. Onderwijs is het sleutelwoord. De educatieve en interactieve tentoonstelling ‘Het Fort van de Democratie’ reduceert de verschillen tussen jongeren van de minderheidsgroep en de meerderheidsgroep. Het Fort zorgt daarnaast niet alleen voor meer kennis over de democratie en meer democratische opvattingen (Van Ooijen, 2011), maar zelfs voor een toename in het vertrouwen in de democratie. Het zou goed zijn als er meer initiatieven worden genomen voor meer educatie over democratie, zodat de effecten ook op lange termijn zichtbaar kunnen blijven. Op veel scholen wordt het vak maatschappijleer gegeven, een prima vak waarbij meer aandacht kan worden besteed aan democratie. Ook de media zouden meer aandacht kunnen besteden aan dit onderwerp, zodat ook volwassenen er iets aan hebben.

Een punt van aandacht zijn de jongeren van het VMBO. Deze groep heeft extra ondersteuning en begeleiding nodig om ook bij deze groep positieve resultaten te kunnen bewerkstelligen. De scholen van deze leerlingen zullen ook meer verantwoordelijkheid op zich kunnen nemen door meer aandacht aan het onderwerp democratie te besteden, want deze groep heeft een zeer geringe kennis over de democratie.

De tentoonstelling wordt door de meeste jongeren erg leuk gevonden. Er is ook een klein verband gevonden tussen de evaluatie van de tentoonstelling en het vertrouwen in de democratie. Hoe positiever de evaluatie van de jongeren over de tentoonstelling, hoe meer vertrouwen zij hebben in de democratie. Ook als jongeren vinden dat er in de tentoonstelling aandacht was voor minderheden, hebben zij meer vertrouwen in de democratie. Educatie moet dus zo interessant mogelijk worden gemaakt voor de jongeren en er zal aandacht moeten worden besteed aan minderheden in de democratie. Nieuwe educatie over democratie zou een voorbeeld kunnen nemen aan ‘Het Fort van de Democratie’.

Conclusie

Dit onderzoek heeft aangetoond dat het vertrouwen in de democratie onder jongeren toeneemt na een bezoek aan de tentoonstelling ‘Het Fort van de Democratie’. Het Fort van de Democratie zorgt er ook voor dat er geen verschil meer is tussen jongeren van de meerderheidsgroep en jongeren van de minderheidsgroep in de mate waarin de ze democratie vertrouwen en ten slotte krijgen jongeren van de meerderheidsgroep meer aandacht voor minderheden in de democratie door een bezoek aan het Fort van de Democratie.

Educatie over democratie is dus hard nodig om de idealen van een democratie beter tot uiting te laten komen in de samenleving. Zonder educatie over democratie zal er een gevoel van ongelijkheid blijven bestaan, met alle gevolgen van dien. Educatie en onderwijs zal

vervolgens een betere democratische samenleving mogelijk maken. Tot slot: wel de meeste stemmen gelden, maar zonder een achterstelling van de minderheid!

Literatuurlijst

- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2012). Bevolking; kerncijfers. Opgehaald 30 mei, 2012, van <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37296ned&D1=a&D20,10,20,30,40,50,%281-1%29&HD=1205301537&HDR=G1&STB=T>
- De Graaf, A. (2012). Immi- en emigratie in 2011 naar nieuwe recordhoogte. Opgehaald 30 maart, 2012, van <http://www.cbs.nl/nlNL/menu/themas/dossiers/allochtonen/publicaties/artikelen/archief/2012/2012-3547-wm.htm>
- De Winter, M. (2004). *Opvoeding, onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- European Social Survey (2010). *ESS Round 5 Source Questionnaire*. London: Centre for Comparative Social Surveys, City University London.
- Fennema, M., & Tillie, J. (1999). Political participation and political trust in Amsterdam: Civic communities and ethnic networks. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 25, 703-726.
- Goodwin, S.A., Gubin, A., Fiske, S.T., & Yzerbyt, V.Y. (2000). Power can bias impression processes: stereotyping subordinates by default and by design. *Group Processes & Intergroup Relations*, 3, 227-256.
- Gundelach, P. (2010). Democracy and denomination: democratic values among Muslim minorities and the majority population in Denmark. *Ethnic and Racial Studies*, 33, 426-450.
- Hagendoorn, L. (1995). Intergroup Biases in Multiple Group Systems: The Perception of Ethnic Hierarchies. *European Review of Social Psychology*, 6, 199-228.

- Hagendoorn, L., Drogendijk, R., Tumanov, S. & Hraba, J. (1998). Interethnic preferences and ethnic hierarchies in the former Soviet Union. *International Journal of Intercultural Relations*, 22, 1-22.
- Hagendoorn, L. & Pepels, J. (2003). Why the Dutch maintain more social distance from some ethnic minorities than from others: a model explaining the ethnic hierarchy. *Integrating immigrants in the Netherlands: Cultural versus socio-economic integration* Aldershot: Ashgate.
- Hajnal, Z.L. (2009). Who Loses in American Democracy? A Count of Votes Demonstrates the Limited Representation of African Americans. *American Political Science Review*, 103, 37-57.
- Hewstone, M., Cairns, E., Kenworthy, J., Hughes, J., Tausch, N., Voci, A., et al. (2008). Stepping stones to reconciliation in Northern Ireland: Intergroup contact, forgiveness and trust. In A. Nadler, T. Malloy, & J. D. Fisher (Eds.). *The social psychology of inter-group reconciliation*. New York: Oxford University Press.
- Inglehart, R., et al. (2000). *World Values Surveys and European Values Surveys, 1981-1984, 1990-1993 and 1995-1997*. Inter-university Consortium for Political and Social Research.
- Keij, I. (2000). Hoe doet het CBS dat nou? Standaarddefinitie allochtonen. Opgehaald 30 maart, 2012, van <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/26785779-AAFE-4B39-AD07-59F34DCD44C8/0/index1119.pdf>
- Kinket, B. & Verkuyten, M. (1999). Intergroup Evaluations and Social Context: A Multilevel Approach. *European Journal of Social Psychology*, 29, 219-238.
- Koomen, W. & Fränkel, E.G. (1992). Effects of Experienced Discrimination and Different Forms of Relative Deprivation among Surinamese, a Dutch Ethnic Minority Group. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 2, 63-71.

- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) (2007). *Vormen van democratie. Een advies over democratische gezindheid*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Rousseau, D. M., Sitkin, S. B., Burt, R. S., & Camerer, C. (1998). Not so different after all: A cross-discipline view of trust. *Academy of Management Review*, 23, 393-404.
- Runciman, W. (1966). *Relative deprivation and social justice*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Seyranian, V., Atuel, H., & Crano W.D. (2008). Dimensions of majority and minority groups. *Group Processes & Intergroup Relations*, 11, 21-37.
- Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) (2005). *Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*. Den Haag: SCP-Publicatie.
- Sommerville, P. (2011). Democracy and participation. *Policy & Politics*, 39, 417-437.
- Standard Eurobarometer 76 (2011). *Public opinion in the European union*. Directorate General for Communication, Research and Speechwriting Unit.
- Stangor, C. (2004). *Social groups in action and interaction*. New York: Psychology Press.
- Spears, R., Ellemers, E., & Doosje, B. (2009). Strength in numbers or less is more? A matter of opinion and a question of taste. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35, 1099-1111.
- Tajfel, H. (1982). *Social identity and intergroup relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tam, T., Hewstone, M., Kenworthy, J., & Cairns, E. (2007). Intergroup trust in Northern Ireland. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35, 45-59.
- Tillie, J. (2010). *Challenges to democratic representation*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Tuinier, J. D. & Visser, G. (2009). *Jongeren maken Democratie: Evaluatie Fort van de Democratie*. Stichting Vredeseducatie Utrecht.

Van Ooijen, I. (2011). *Het effect van de interactieve tentoonstelling 'Fort van de Democratie' op kennis en opvattingen over democratisch burgerschap bij jongeren*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Verkuyten, M., Hagendoorn, L., & Masson K. (1996). The Ethnic Hierarchy Among Majority and Minority Youth In The Netherlands. *Journal of Applied Social Psychology*, 26, 1104-1118.

Verkuyten, M. & Thijs, J. (2002): Racist victimization among children in The Netherlands: the effect of ethnic group and school. *Ethnic and Racial Studies*, 25, 310-331.

Bijlagen

Bijlage 1: uitwerking opdrachten met betrekking tot minderheid/meerderheid

In de introductiefilm die wordt getoond voor aanvang van de tentoonstelling wordt al duidelijk gemaakt dat de stem van iedereen telt. Het gaat om de mening van iedereen en niet alleen om de mening van de meerderheid.

Onderscheid allochtonen en autochtonen

Bij opdracht twee t/m drie wordt het verschil uitgelegd tussen inboorlingen en allochtonen. Een inboorling is een oorspronkelijke inwoner van een land. Dit wordt snel over één kam gescheerd met een allochtoon, terwijl iemand een allochtoon is als diegene in het buitenland is geboren of als één van de ouders in het buitenland geboren is. Prins Willem-Alexander is dan officieel ook een allochtoon. Op die manier wordt de scheiding tussen allochtonen en autochtonen veel losser gemaakt en krijgt het woord allochtoon een wat minder negatieve lading. Leden van minderheidsgroepen zijn vaak allochtonen, die kunnen zich hierdoor meer begrepen voelen. Leden van meerderheidsgroepen zien in dat de scheiding tussen allochtoon en autochtoon niet zo strikt is als het lijkt.

Gelijkheid

Bij opdracht zeven t/m tien wordt uitgelegd dat niet iedereen gelijk is, maar dat juist iedereen verschillend is. Het zou saai zijn als iedereen hetzelfde zijn en het zou oneerlijk zijn als iedereen precies hetzelfde werd behandeld. Mensen moeten alleen in gelijke gevallen gelijk behandeld worden. Zo kan er meer begrip worden gecreëerd voor mensen die anders zijn.

Rekening houden met minderheden

Bij opdracht 12 wordt de stelling “Ik vind dat in een democratie de meerderheid de baas is.” geponeerd. Deelnemers kunnen dan aangeven of ze het daar mee eens zijn of niet. In een democratie beslist de meerderheid dan wel, maar dat hoeft niet te betekenen dat er geen rekening kan worden gehouden met de minderheid. In een spiegel kun je lezen wat eronder de stelling staat: “In een democratie worden minderheden beschermd. Zo mogen er moskeeën gebouwd worden en mogen mensen eigen scholen oprichten.”

In opdracht 16 moeten er bordjes worden geplaatst bij de categorie “geen democratie” en “democratie”. Het bordje “De meerderheid houdt rekening met de minderheid” moet geplaatst worden bij de categorie “democratie”.

In opdracht 58 wordt nog een keer getoond dat meerderheden in een democratie rekening moeten houden met minderheden.

Onderdrukking en vooroordelen minderheden

In opdracht 21 t/m 34 wordt er uitgelegd wat er in Nederland gebeurde toen tijdens de Tweede Wereldoorlog de democratie werd afgeschaft. Minderheidsgroepen werden onderdrukt en bedreigd. Het maakt jongeren bewust dat het ongepast is hoe minderheidsgroepen toen werden behandeld.

In opdracht 36 wordt aangegeven dat de vooroordelen over Moslims vaak niet terecht zijn. De stelling dat Moslims Amerikanen haten wordt tegengesproken met de zin “Veel Moslims zijn gelukkig in de VS.” Ook wordt er aangegeven dat Moslims vaak staan te dringen voor een stageplaats en dat er maar een heel klein deel van de Moslims terroristisch is, dat de meeste Moslims er zelfs last van hebben. Dit laat ook weer een ander beeld zien over minderheidsgroepen, waardoor meerderheidsgroepen wellicht meer begrip krijgen voor minderheidsgroepen.

Het Fort van de Democratie

Vragenlijst

Deze vragenlijst is een onderdeel van de tentoonstelling. Hier mag je je mening geven over de tentoonstelling en de democratie. Meningën zijn namelijk heel belangrijk in de democratie! Er zijn dus GEEN foute antwoorden. Verder ben je helemaal anoniem! Dit betekent dat niemand kan weten wat jouw antwoorden waren.

1. Ik ben een: (zet een kruisje in het cirkeltje met jouw antwoord)

- Man
- Vrouw

2. Wat voor opleiding volg je op het moment?

- VMBO basis/kader/gemengd
- VMBO theoretische leerweg
- MBO niveau 1
- MBO niveau 2
- MBO niveau 3
- MBO niveau 4
- HAVO
- VWO

3. Hoe oud ben je?

Ik ben jaar oud.

4. Tot welke groep of nationaliteit reken je jezelf? (je mag bij deze vraag meerdere antwoorden aankruizen)

- Nederlands
- Turks
- Marokkaans
- Surinaams
- Antilliaans
- Anders, namelijk:

5. In welk land is je moeder geboren?

- Nederland
- Turkije
- Marokko
- Suriname
- Nederlandse Antillen
- Anders, namelijk:

6. In welk land is je vader geboren?

- Nederland
- Turkije
- Marokko
- Suriname
- Nederlandse Antillen
- Anders, namelijk:

7. Heb je een geloof?

- Nee
- Ja, namelijk:

De volgende vragen gaan over de democratie in Nederland.

Kruis telkens één antwoord aan.

8. Ik vertrouw de politieke partijen in Nederland (bijvoorbeeld: SP, Groen Links, PvdA, CDA, VVD, PVV).

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

9. Ik vertrouw de Nederlandse overheid/regering.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

10. Mijn stem telt in de democratie.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

11. Ik ben tevreden met de manier waarop de democratie werkt.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

12. De democratie heeft problemen, maar het is beter dan andere vormen van een land besturen.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

13. In de democratie werkt de economie goed.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

14. In de democratie wordt weinig ruzie gemaakt.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

15. In een goedwerkende democratie horen conflicten.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

16. In de democratie wordt er goed orde gehouden.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

17. De democratie zorgt voor veiligheid.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

18. De democratie is de beste manier waarop een land kan worden geregeerd.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

In Nederland heb je een autochtone meerderheid en een allochtone minderheid. Daar gaan de volgende vragen over.

19. In de democratie moet de meerderheid rekening houden met de minderheid.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

20. In de democratie moet ook de minderheid wat te zeggen hebben.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

21. In de democratie is er aandacht voor de minderheid.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

De volgende vragen gaan over de tentoonstelling.

22. In deze tentoonstelling was er aandacht voor minderheden in de democratie.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

23. Deze tentoonstelling liet zien dat er met iedereen rekening moet worden gehouden.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

24. Ik vind deze tentoonstelling leuk.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

25. Ik vind deze tentoonstelling saai.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

26. Ik vind deze tentoonstelling leerzaam.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

27. Ik zou deze tentoonstelling aan iedereen aanraden.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

28. Ik zou graag meer willen weten over democratie.

- Mee oneens
- Een beetje mee oneens
- Een beetje mee eens
- Mee eens

29. Ik heb serieus meegedaan aan de tentoonstelling.

- Ja
- Nee

30. Ik heb serieus meegedaan aan deze vragenlijst.

- Ja
- Nee

31. Heb je nog opmerkingen over de tentoonstelling? Dan kun je ze hieronder opschrijven.

32. Heb je nog opmerkingen over de vragenlijst? Dan kun je ze hieronder opschrijven.

HEEL ERG BEDANKT!!!

Bijlage 3: opmerkingen over vragenlijst en tentoonstelling

Opmerkingen over de vragenlijst per deelnemernummer.

Deelnemer	Opmerkingen
21	"Democratie is beter dan dictatuur."
41	"Beetje rare meerkeuzes vind ik."
49	"Zorg van tevoren dat mensen hier verstand van hebben."
65	"Geen opmerking, valt wel mee."
67	"Meer ingaan op de vragen. Open vragen etc."
68	"Helemaal goed!"
104	"Een beetje teveel vragen."
111	"Leuke vragenlijst."
124	"Moeilijke vragen. Faal."
134	"Saai."
185	"Geweldig."
221	"Like."
233	"Top!"

Opmerkingen over de tentoonstelling per deelnemernummer.

Deelnemer	Opmerkingen
65	"Duidelijkheid"
67	"De richting beter aangeven."
68	"De richting wat duidelijker."
69	"Route beter maken."
81	"Vond het op een leuke manier leren."
83	"Leuke tentoonstelling."

Vervolg opmerkingen over de tentoonstelling per deelnemernummer.

Deelnemer	Opmerkingen
90	"Leuke, leerzame tentoonstelling."
134	"Viel mee."
140	"Het is een leuke tentoonstelling."
141	"Is leuk."
153	"Erg leerzaam en leuk voor een keer."
154	"Leerzaam en leuk."
160	"Goede tentoonstelling."
161	"Ik vond het erg leuk."
177	"Ik vond het erg leuk."
179	"Leuk met ook veel je handen gebruiken."
180	"De led-borden zijn misschien een beetje lastig te lezen."
183	"Misschien iets te langdradig."
185	"Ik vond het leuk om dit mee te maken."
186	"Te gek!!"
189	"Heel leuk."
207	"Het was erg leuk."
218	"Het was leuk."
